

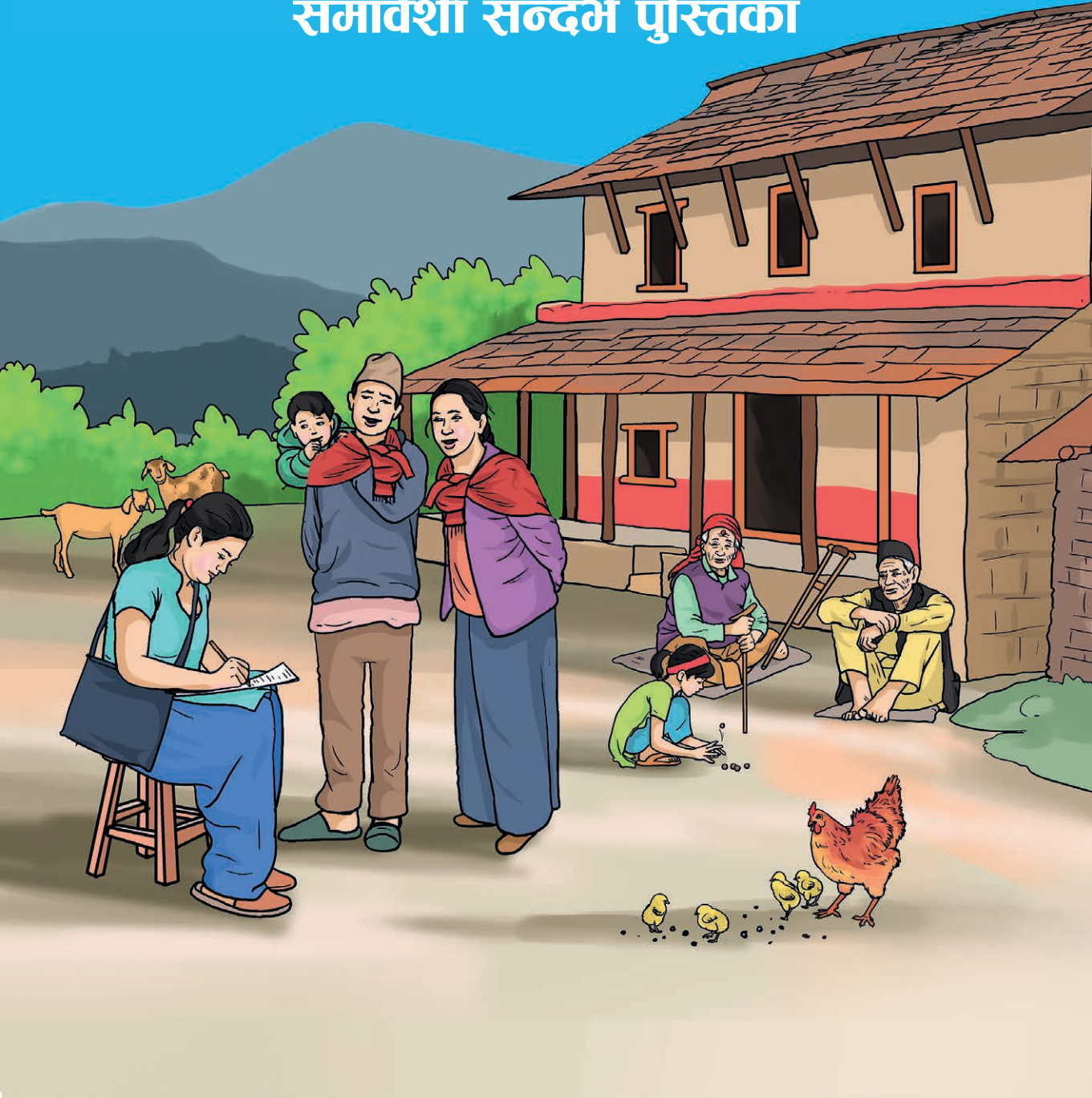
नेपाल सरकार
राष्ट्रिय योजना आयोग
केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

जनगणनाको ११० वर्ष
(१९६८-२०७८)

राष्ट्रिय जनगणना २०७८

लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक
समावेशी सन्दर्भ पुस्तिका

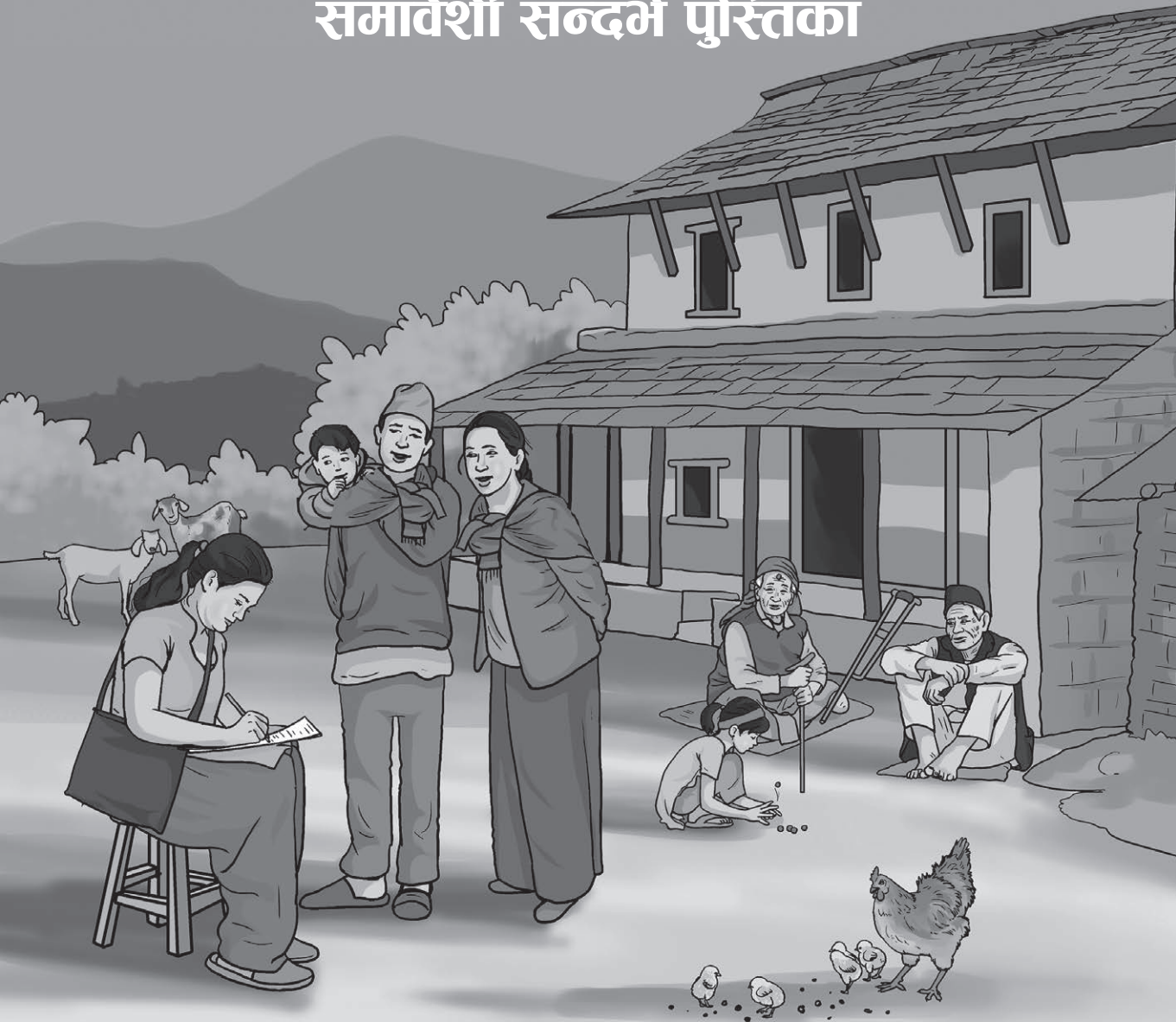
नेपाल सरकार
राष्ट्रिय योजना आयोग
केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

जनगणनाको ११० वर्ष
(१९६८-२०७८)

राष्ट्रिय जनगणना २०७८

लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशी सन्दर्भ पुस्तिका

विषय सूचि

भाग एक : लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशी जनगणना	१
१.१ परिचय	१
१.२ पुस्तिकाको उद्देश्य	२
१.३ जनगणनामा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण किन ?	३
१.४ जनगणनामा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशी अवधारणा	७
१.५ लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशी (लैससास) सम्बन्धमा जनगणनाको लागि बुझ्नुपर्ने केही अवधारणाहरू	८
✓ लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण	४
✓ लैङ्गिकता र लिङ्ग	५
✓ सामाजिक समावेशीकरण	५
✓ लैङ्गिक असमानता वा विभेद	६
✓ नेपालमा लैङ्गिक असमानता र वञ्चितीकरणका असरहरू	६
✓ लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशी उत्तरदायी जनगणना नेपालको प्राथमिकता	७
भाग दुई : जनगणनाका प्रश्नावली र दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरू	८
२.१ दिगो विकासका लक्ष्य	८
२.२ लैङ्गिक सूचक तथा जनगणनाबाट प्राप्त हुने सूचकहरू	१०
भाग तीन : प्रश्नावलीमा रहेका लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण विषयवस्तु	११
३.१ प्रश्नावली भर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू	११
३.२ जनगणनाका प्रश्नावलीमा भएका लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणको दृष्टिले संवेदनशील प्रश्नहरू	१२
✓ घर तथा घरपरिवार सूचिकरण फाराम	१२
✓ मुख्य प्रश्नावली	१५
भाग चार :	३२
४.१ निष्कर्ष	३२
अनुसूची १ : राष्ट्रिय जनगणना २०७८ बाट प्रत्यक्ष रूपमा प्राप्त हुन सक्ने दिगो विकास लक्ष्यका सूचक तथा उपसूचकहरू (SDG) को विवरण	३३

लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशी जनगणना

१.१ परिचय

जनगणना भनेको कुनै एउटा देशमा वा एउटा निश्चित सिमाना भित्र बसोबास गर्ने सबै मानिसहरू (महिला, पुरुष, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, ज्येष्ठ नागरिक, युवा, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, अशक्त वा असहाय, अल्पसंख्यक तथा सीमान्तीकृत समूहहरू आदि) को विवरण एकै समयमा सङ्कलन गर्ने प्रक्रिया हो । राष्ट्रिय जनगणना कार्य अन्तर्गत प्रत्येक व्यक्तिको उमेर, लिङ्ग, धर्म, भाषा, शैक्षिक स्थिति, पेसा, सम्पत्ति (घर, जग्गा), जात/जाति, जन्म, मृत्यु/मातृ मृत्यु, वैवाहिक स्थिति, प्रजनन अवस्था, अपाङ्गताको अवस्था, बसाईसराई, उद्योग/व्यवसाय, रोजगारको स्थिति आदिका बारेमा सूचनाहरू सङ्कलन गरिन्छ ।

नेपालको संविधान, २०७२ अनुसार निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण, अल्पसंख्यक समूहको पहिचान, नीतिहरू तर्जुमा आदि गर्दा जनसंख्यालाई प्रत्यक्ष रूपमा आधार मानिएको छ । यसका अतिरिक्त संविधानमा उल्लेखित विषय जस्तै: मौलिक हकको कार्यान्वयन, नीति कार्यान्वयन तथा तीनवटै तहका सरकारका अधिकार सूचीबमोजिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न जनगणनाबाट प्राप्त हुने तथ्याङ्कलाई प्रमुख आधारका रूपमा लिइन्छ । त्यसैले जनगणनाबाट संकलन भएका तथ्याङ्क देशको सामाजिक, आर्थिक विकास, योजना तर्जुमा, अध्ययन, अनुसन्धानलगायत देश विकासका लागि अति नै उपयोगी हुन्छन ।

नेपालको जनगणनाको इतिहासमा अब हुन लागेको **राष्ट्रिय जनगणना २०७८** बाह्रौं शृंखला हो । यो जनगणना नेपाल संघीय प्रणालीमा प्रवेश गरेपश्चातको पहिलो जनगणना हो । यसैगरी संघीय सरकारको लागि लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशी नीति तथा योजना निर्माणको लागि आधारभूत तथ्याङ्क उत्पादन गर्ने पहिलो जनगणना पनि हो । यस जनगणनाको 'मेरो गणना-मेरो सहभागिता' भन्ने मुल नाराले पनि प्रत्येक व्यक्तिको सहभागिता र स्वामित्वलाई आवाहन गर्दछ ।

नेपालमा वि.स. २००९/११ सालको जनगणनादेखि नै महिला पुरुषको विवरण संकलन गरी विश्लेषण गर्न थालिएको थियो । यसैगरी २०४८ को जनगणनाबाट विभिन्न जातजातिहरूको पनि विवरण संकलन गरी विश्लेषण गर्ने कामको थालनी भयो । तर बिगतका यी जनगणनाबाट प्राप्त तथ्याङ्क समानता र समावेशी विकासका लागि पर्याप्त थिएनन् । पहिलो पटक २०५८ सालको जनगणनामा लैङ्गिक समानताको

मूल प्रवाहीकरणको प्रयास शुरू भएको हो । जस बमोजिम जनगणनामा थप प्रश्न राख्ने, नमुना जनगणना गर्ने, महिलाले गर्ने विस्तारित आर्थिक कामबारे तथ्याङ्क संकलन गर्ने, तालिम निर्देशिकामा तस्वीरहरू राखी अवधारणा स्पष्ट पार्ने, थप उदाहरण राख्ने, प्रचार प्रसार सामग्री उत्पादन गर्ने, लैङ्गिक समानताका लागि प्रशिक्षणहरू दिने, महिला गणकको संख्या बढाउने लगायतका प्रयास गरिए ।

यसैगरी २०६८ को जनगणनामा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणका लागि थप प्रश्नहरू राख्ने, प्रचार प्रसारका सामग्रीमा महिलाले गर्ने विभिन्न कामका बारेमा थप सामग्री तयार गर्न, ४० प्रतिशत महिला गणकको व्यवस्था गर्ने र जातजातिका बारेमा विस्तृत रूपमा खण्डीकृत तथ्याङ्क संकलन गर्ने तथा लैङ्गिक समानता तथा समावेशीकरणबारे सन्दर्भ निर्देशिका तयार पार्ने कार्य भए । लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण शक्ति सम्बन्धसँग जोडिएको जटिल विषय हो र यसबारे यथार्थ तथ्याङ्क संकलन गर्ने प्रयासलाई केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले आगामी जनगणनामा पनि प्राथमिकतामा राखी निरन्तरता दिएको छ ।

देश संघीय संरचनामा प्रवेश पश्चात् नागरिकको जीवनस्तर उकास्न संघीय, प्रदेश र स्थानीय तह स्तरमा लैङ्गिक समानता र समावेशीताका खण्डीकृत तथ्याङ्कको ठूलो आवश्यकता रहेको छ । जसको आपूर्ति राष्ट्रिय जनगणनाबाट मात्र सम्भव छ । त्यसैले संघ देखि स्थानीय तहको वडा स्तरसम्म लैङ्गिक तथा समावेशी तथ्याङ्क उपलब्ध गराउने उद्देश्यले यो जनगणनामा एकै खाले प्रश्नावली तयार गरी सबै प्रश्नहरू प्रत्येक परिवारमा सोधिनेछन् ।

यस सन्दर्भमा यो पुस्तिकाले जनगणनामा संलग्न सबै अधिकृत, सुपरिवेक्षक तथा गणकहरूलाई लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणका विषयमा सैद्धान्तिक तथा व्यवहारिक ज्ञान दिलाई हिमाल, पहाड र मधेसरतराइका फरक परिवेशमा जनगणनाका प्रश्नहरूलाई कस्ता संवेदनशीलतामा ध्यान दिएमा, कस्ता पुर्व तयारी गरेर सोधिएमा, कस्ता उदाहरण दिन सकेमा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशी तथ्याङ्क संकलन गर्न सकिन्छ भन्नेबारे दिशानिर्देश गर्दछ ।

१.२ पुस्तिकाको उद्देश्य

- सुपरिवेक्षक तथा गणकको लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण सम्बन्धमा ज्ञान, सिप तथा संवेदनशीलता बढाउने, गणकलाई यसको महत्व बुझाउने र प्रश्न सोध्न सहजीकरण गराउने ।
- लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणका लागि आवश्यक तथ्याङ्कको गुणस्तरमा सुधार गर्ने ।

१.३ जनगणनामा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण किन ?

- नेपालको संविधान २०७२ ले “नेपाललाई समावेशी र समृद्ध राज्य बनाउने” परिकल्पना गरी सबै नागरिकहरूलाई समानताको अधिकार सुनिश्चित गर्ने प्रतिबद्धता गरेको छ । संवैधानिक व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा आगामी जनगणनाले समानता र समावेशीकरणको लागि बृहतरूपमा आधार तयार गर्ने छ ।

- विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिहरू ('महिला विरूद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धी' १९७९, बेइजिङ कार्ययोजना, १९९५ मा गरेका प्रतिबद्धताहरू कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क उत्पादन गर्न ।
- दिगो विकास लक्ष्य, अवस्था र मार्गचित्र २०१६-२०३० तथा चालु पन्ध्रौं योजनामा उल्लेखित लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशी सूचकहरूको अनुगमन र मूल्यङ्कनको लागि चाहिने खण्डीकृत तथ्याङ्क उत्पादन गर्न - गरीबी, भोकमरी, रोकन सकिने नवजात शिशु मृत्यु र पाँच वर्षमुनिको बाल मृत्युदर, सबै प्रकारका लैङ्गिक विभेदहरू अन्त्य गर्ने र सुरक्षित पिउने पानी, सरसफाई र आधुनिक ऊर्जा जस्ता आधारभूत सेवाहरूमा पहुँच नहुने अवस्था अन्त्य गर्ने जस्ता दिगो विकास लक्ष्यहरूको प्रगति अनुगमन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने खण्डीकृत (लिङ्ग, उमेर, जात, जाति, अपाङ्गता, स्थान, राज्यका प्रशासनिक एकाइहरू र आय वा सम्पत्ति अनुसार) तथ्याङ्क यो जनगणनाबाट प्राप्त गर्न सहज हुनेछन् । त्यसैगरी नेपालको चालु १५ औं योजनाले लैङ्गिक उत्तरदायी तथा सामाजिक समावेशी शासन व्यवस्थालाई संस्थागत गर्दै महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, मुस्लिम, उत्पीडित वर्ग, पिछडा वर्ग, अल्पसंख्यक, सीमान्तीकृत समुदाय, किसान, श्रमिक, युवा, बाल-बालिका, ज्येष्ठ नागरिक, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, गर्भावस्थाका व्यक्ति, अशक्त वा असहाय, पिछडिएको क्षेत्र र आर्थिक रूपले विपन्न तथा पछाडि परेका वर्ग तथा समुदायको सम्मानित जीवनयापनको वातावरण सुनिश्चित गर्ने उल्लेख गरेको छ । यसको कार्यान्वयनमा पनि आगामी जनगणनाले महत्वपूर्ण आधार तयार गर्नेछ ।

१.४ जनगणनामा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशी अवधारणा

नेपालको संविधान, पन्ध्रौं योजना र दिगो विकासका लक्ष्यले लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणका क्षेत्रमा काम गर्न राज्यलाई निर्देशित गरेको छ । यसका लागि राज्यले प्रदान गर्ने स्रोत, साधन, अवसर र सुविधाहरूमा लैङ्गिक, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, जातीय, भाषिक, धार्मिक, भौगोलिक क्षेत्र आदिका आधारमा सम्पूर्ण वर्ग तथा समुदायहरूको समान पहुँचका लागि आवश्यक पूर्वाधार तयार गरी रहेकोछ ।

त्यसैले आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक एवं राजनीतिक आदि कारणले पछाडि परेका महिला, दलित, जनजाति, राउटे/चेपाङ आदि जस्ता समुदाय तथा तराई/मधेसका जात/जातिहरू, भौगोलिक हिसाबले दुर दराजमा रहेका विशेष रूपमा कर्णालीवासीहरू, धार्मिक अल्पसंख्यकहरू, वृद्ध/वृद्धा, अपाङ्गता भएका

^१ राष्ट्रिय महिला आयोग (२०७७). महिला विरूद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धीसँग सम्बन्धित स्रोत सामग्री. <https://undocs.org/en/CEDAW/C/NPL/6> सुभाष नं. ४४-लिङ्ग, भौगोलिक अवस्थिति र अन्य सान्दर्भिक कारणहरूको आधारमा, विशेषगरी महिला विरूद्ध हुने लैङ्गिकतामा आधारित हिंसा, बेचबिखन, वेश्यावृत्तिमा हुने शोषणका सम्बन्धमा विविधिकृत तथ्याङ्कको अभावप्रति समिति आफ्नो सरोकार व्यक्त गर्दछ । त्यसैले गर्दा महिलाहरूलाई उनीहरूको मानव अधिकार प्रयोग अभिवृद्धि गर्न बनाइएका नीति तथा कार्यक्रमहरूको असर र प्रभावकारीताको मूल्याङ्कन गर्न वञ्चित गर्दछ । सुभाष नं. ४५- समितिपक्ष राज्यलाई लिङ्ग, लैङ्गिकता, उमेर, जातीयता, जात, वैवाहिक अवस्था, अपाङ्गता र व्यवसायको आधारमा विविधिकृत तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न जनगणना सम्बन्धी ऐनको अविलम्ब परिमार्जन गर्न र सम्पूर्ण राज्यका नीति र कार्यक्रमबाट त्यस्तो तथ्याङ्क सङ्कलन अनिवार्य बनाउन सिफारिस गर्दछ ।

व्यक्तिहरू राज्यद्वारा प्रदान गरिने सेवा/सुविधा एवं अवसरबाट वञ्चित नहुन भन्नाको लागि नीति तथा कार्यक्रम बनाउन, त्यसको कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्न राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्क कोसेदुङ्गा हुनेछ ।

कोभिड १९ पश्चातको पुनर्लाभको अवस्थालाई दृष्टिगत गरी महामारीले पारेको लैङ्गिक तथा सामाजिक असरको बारेमा सही र वृहत रूपमा उमेर र लैङ्गिक तथा समावेशी खण्डीकृत तथ्याङ्क संकलन गर्नु पनि आवश्यक छ जसले लैङ्गिक, जातीय र क्षेत्रीयताको सम्बन्धमा जानकारी दिएर तथ्यमा आधारित नीति निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउदछ ।

१.५ लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशी (लैससास) सम्बन्धमा जनगणनाको लागि बुझ्नुपर्ने केही अवधारणाहरू

कानुनले छोराछोरी अथवा महिला, पुरुष र अन्य लिङ्गी सबैलाई समान मानेको भएतापनि विद्यमान सामाजिक संरचनामा हुर्केका हामी जो कोहीको पनि मानसिकताले भट्ट छोरा वा पुरुषलाई प्राथमिकतामा राख्ने गरेको छ । जनगणनामा पनि गणक वा उत्तरदातामा यो मानसिकता जानी वा नजानी हावी भएको हुनसक्दछ । यस्ता अदृष्य पूर्वाग्रहले लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशी सूचना संकलनमा प्रत्यक्ष असर पुऱ्याउन सक्छ । जस्तै सामान्यतया घरमूली भन्ने बित्तिकै घरको जेठोबाठो पुरुषको नाम नै पहिला आउनसक्दछ । त्यसैगरी महिलाको काम गणना गराउने सन्दर्भमा जावो घर घर गै गर्ने घरेलु काम जस्तो सानो काम के भनिरहने, छोरीको अपाङ्गता भएको किन भन्ने हिचकिचाहटले उत्तरदाताले जानकारी दिन सजिलो नमान्न सक्दछन् । त्यस्तै जातजातिको पनि सही तथ्याङ्क लुक्ने सम्भावना रहन्छ । त्यसैले तलका लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणका अवधारणालाई बुझेर सही विवरण संकलन गर्नुपर्छ ।

लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण

लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण भनेको महिला, पुरुष, यौनिक तथा अल्पसंख्यक र विभिन्न सामाजिक समूहबीचको लिङ्ग, आर्थिक अवस्था, अपाङ्गता, स्थान, जात/जाति, भाषा र आयामहरूको आधारमा मानिसहरूले अनुभूत गर्ने असमान शक्ति सम्बन्धलाई सम्बोधन गर्ने अवधारणा हो । यी शक्ति सम्बन्धहरू असमान भएकोहरूलाई सन्तुलनमा ल्याउन, आपसी असमानताको खाडल घटाउन र जुनसुकै पहिचान भएकालाई पनि समान अधिकार, अवसर र सम्मान सुनिश्चित गर्ने गतिविधिमा यो केन्द्रित रहन्छ^२ । सामाजिक समावेशीकरण तथा पहिचान र लैङ्गिक विषयलाई एक साथ हेर्दा बुझ्न पर्ने अत्यन्त महत्वपूर्ण अवधारणा 'अन्तरपक्षीयता'^३ (Intersectionality) हो । अन्तरपक्षीयता भन्नाले हरेक व्यक्तिको पहिचानको धेरै पत्र हुन्छन् जस्तै, महिला भन्नासाथ सबै महिला एकै अवस्थामा हुन्छन् । महिला भित्रका विभिन्न पत्र जस्तै: शहरका महिला, अनौपचारिक क्षेत्रमा काम गर्ने महिला, मनोरन्जन क्षेत्रमा काम गर्ने

^२ MoHP/GoN, (2013). Operational Guidelines for Gender Equality and Social Inclusion Mainstreaming in the Health Sector.

^३ लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण कार्य समूह (२०१७). लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणको लागि साभ्राप्रापू ।

महिला, अविवाहित महिला, अपाङ्गता भएका एकल महिला आदि हरेक पत्र नकारात्मक वा सकारात्मक विशेषतासँग जोडिएको हुन्छ। जसले गर्दा सम्बन्धित समाजभित्र व्यक्तिका शक्ति र स्रोतमा पहुँच अवरूद्ध वा खुला गर्छ। उदाहरणका लागि विपन्न ब्राह्मण महिलाले गरिबी र लैङ्गिक व्यवधानका कारणले विभिन्न बाधाहरूको सामना गर्नु परेको छ। त्यसैगरी आदिवासी/जनजाति, मधेसी, दलित वा मुस्लिम महिलालाई उनको लैङ्गिकताका साथै अन्य सामाजिक, सांस्कृतिक आदि जस्ता बहु-पहिचानले गर्दा गरिबीबाट मुक्ति पाउन विभिन्न बाधाहरूको सामना गर्नुपर्दछ।

लैङ्गिकता (Gender) र लिङ्ग (Sex)

साधारणतया लैङ्गिकता (Gender) शब्दले लिङ्ग (Sex) लाई नै बुझिने भएतापनि यी दुवै विल्कुलै फरक अवधारणाहरू हुन्। लिङ्ग (Sex) भनेको जैविक संरचना हो र यसले शारीरिक विशेषता तथा प्रजनन क्षमता बमोजिम पुरुष तथा महिलाहरूलाई परिभाषित गर्छ। लैङ्गिकता (Gender) ले महिला र पुरुषहरू बीचको सामाजिक रूपले निर्धारित शक्ति सम्बन्ध, जसले महिला र पुरुषहरूको समाजमा भूमिकाहरू, जिम्मेवारी र निर्णय अधिकार स्थापित गर्दछ^४। जस्तै: महिलाले घरायसी काम गर्ने र पुरुषले आयआर्जन गर्ने, पैसाको कारोबार गर्ने र सामाजिक काममा सहभागी हुने जस्ता भूमिका छन्। लैङ्गिकता समाजले दिएको भूमिका भएकोले ठाउँ, परिवेश, जातजातिको संस्कृति अनुसार फरक हुन्छ र समय सँगसँगै परिवर्तन हुन्छ त्यसैले लैङ्गिक भूमिका यस्तै छन् भनी अनुमान गर्नु हुँदैन। उदाहरणको लागि बच्चाको हेरचाह गर्ने, पानी ल्याउने, खाना बनाउने जस्ता घरायसी काम भन्ने वित्तिकै यो त महिलाले गर्ने काम हो भन्ने सम्झिन्छ तर यस्ता काम पुरुषले पनि गर्न सक्छन् त्यसैगरी आयआर्जन गर्ने तथा पैसाको कारोबार गर्ने काम महिलाले पनि गर्न सक्छन्।

सामाजिक समावेशीकरण

सामाजिक समावेशीकरण यस्तो प्रकृया हो, जसले समाजमा पछाडि परेका वर्गलाई समाजको मूल प्रवाहमा ल्याउनको लागि देखा पर्ने अवरोधहरूलाई हटाई उनीहरूलाई सामाजिक एवं विकासका कार्यमा पहुँच र सहभागी गराउदछ। यसले वर्षौंदेखि जातजाति, लिङ्ग, अपाङ्गता तथा धर्मका आधारमा अस्तित्व र पहिचान गुमाएकालाई राज्यले उपलब्ध गराउने सेवा वा सुविधामा समान अवसर र पहुँच सुनिश्चित गर्दै मूलुकको मूलप्रवाहमा समावेश गराउदछ।^५ यसले उनीहरूको जीवनमा असर गर्ने निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुन र आफ्नो मौलिक अधिकार उपभोग गर्न आवश्यक श्रोत, अवसर र सेवा प्राप्त गर्न पनि सुनिश्चित गर्दछ। आरक्षण, सकारात्मक विभेद, समानुपातिक प्रतिनिधित्व, सशक्तीकरण आदि समावेशीकरण गर्ने विधिहरू हुन्।

^४ MoHP_(2009).स्वास्थ्य क्षेत्रको लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण रणनीति।

^५ संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय (२०१९) नेपालमा लैङ्गिक उत्तरदायित्व तथा समावेशी शासन प्रवर्धनका लागि महिला, दलित र अल्पसंख्यक निर्वाचित स्थानिय नेतृत्वको क्षमता अभिवृद्धि आधारभूत अभिमुखिकरण पुस्तिका

लैङ्गिक असमानता वा विभेद

विश्वका प्रायः सबै समाजमा महिला र पुरुषका लागि निर्दिष्ट गरिएको लैङ्गिक भूमिका पितृ प्रधान भएका कारण पुरुषउन्मुख छन् जसका आधारमा असमानता वा विभेद कायम भएको छ । यसलाई नै लैङ्गिक विभेदको रूपमा बुझ्न सकिन्छ । लिङ्गकै आधारमा महिला र पुरुषबीचको भूमिका निर्धारण हुनुले पुरुष प्रधान समाजमा महिलाहरू सबै क्षेत्रमा पछि परेका छन् ।

हाम्रो समाजमा विद्यमान लैङ्गिक असमानता वा विभेदका कारण महिलालाई परिवारको मुख्य आयआर्जन गर्ने व्यक्तिको रूपमा लिइँदैन । धेरैजसो महिलाहरू अनौपचारिक क्षेत्र, कम आम्दानी हुने वा आम्दानी नै नहुने काममा मात्र सीमित छन् । समाजले बनाएको मानसिक, सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक सोचले गर्दा विद्यमान चलन र मान्यतालाई प्रायः परिवर्तन गर्न परिवार र समाज तयार हुँदैनन् जसका कारण महिलामाथिको शोषण तथा विभेद कायमै रहेको हो । यसको प्रत्यक्ष प्रभाव जनगणनामा पनि पर्न सक्दछ र महिला, अल्पसंख्यक, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, बाल-बालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, सीमान्तकृत तथा पछाडि परेका समूहहरू आदि गणनामा छुट्न सक्छन् । जनगणनामा महिला तथा अपाङ्गता भएकालाई परिवारमूली नलेखाउने हुनसक्छ, उनीहरूको वैदेशिक रोजगारीको तथ्याङ्क गणनामा छुट्न सक्छ ।

नेपालमा लैङ्गिक असमानता र वञ्चितकरणका असरहरू

समाजमा महिला र पुरुषलाई हेर्ने दृष्टिकोण तथा दिइने भूमिकामा असमानता रहन गएकोले महिलाहरू सामाजिक तथा आर्थिक सेवा सुविधाहरूबाट वञ्चित भएको पाइन्छ उदाहरणका लागि कति छोरीहरू नजन्मिदै विभेदमा परेका छन् । २०६८ को जनगणना बमोजिम १२ जिल्लामा छोरीको संख्या घट्न थालेको छ । नेपालमा छोरीहरूको तुलनामा छोराहरू बढी निजी स्कुलमा पढ्छन् । कतिपय जातजातिमा कलिलो उमेरमा नै छोरीको विवाह गरिदिने चलनका कारण कम उमेरमा नै बच्चाजन्मिने र बच्चाको लालनपालनको बाध्यताले घरभित्रै सीमित हुनपर्दा अन्य अवसरहरूबाट वञ्चित हुन्छन् । कतिपय जात जातिमा महिला तथा पुरुषका लागि विशेष अवसर हुन्छ भने कतिपय जातजाति उदाहरणका लागि दलित, मुसहर, चमार आदिमा शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारी लगायत विभिन्न कुरामा विभेदमा पर्छन् ।

सामाजिक मूल्य/मान्यताका कारण पारिवारिक तहबाट नै छोरा र छोरी तथा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकहरू बीच शिक्षामा विभेद (महिला छात्रवृत्तिको व्यवस्था भएपनि विज्ञान प्रविधि तथा इन्जिनियरिङ् पढ्ने महिलाहरू २५% मात्र छन्) गरिन्छ । औसत आयुको दृष्टिकोणबाट पुरुषहरूको तुलनामा महिलाहरूको औसत आयु केही बढी देखिए तापनि मातृ मृत्युदर एवं सुत्केरी अवस्थामा स्वास्थ्य सेवाको उपलब्धतालाई हेर्ने हो भने सन्तोष मान्ने अवस्था देखिँदैन । महिलाको नाममा घर तथा जग्गा पासमा २५ देखि ५० प्रतिशत छुट दिने नीति भएपनि १९.७ प्रतिशत घरपरिवारले मात्र महिलाको नाममा घरजग्गा राखेका छन् । विशेष व्यवस्थाका बावजुद महिलाहरूको औपचारिक क्षेत्रमा सहभागितामा कमी रहेको, बिना पारिश्रमिकको काम र अनौपचारिक काममा बढी संलग्नता रहेको पाइन्छ ।

अभ्र जात जाति, भुगोल, अपाङ्गता, उमेर, वैवाहिक अवस्था आदि सूचकका आधारमा हेर्दा विभेद पुरूष तथा महिलामा फरकरूपमा परेको देखिन्छ । महिला, पुरूष र लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक पनि सबै एकै प्रकारले लाभ वा बञ्चितिकरणमा परेका हुँदैनन् । उनीहरूको शिक्षा, सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक र भौगोलिक अवस्थाले मधेशी महिला र शहरका ब्राह्मण महिला र गाउँका आदिवासी जनजाति महिलामा फरक हुन सक्दछ । अधिकांश पुरूष लाभको अवस्थामा रहे पनि निरक्षर गाउँका ब्राह्मण शहरका जनजाति भन्दा अफेरो परिस्थितिमा हुन सक्दछन् । अपाङ्गता भएका मध्ये पनि पुरूष भन्दा महिला बढी जोखिममा हुनसक्दछन् । अपाङ्गता भएका ब्राह्मण महिला, निरक्षर र दुरदराजमा छन् भने उनी शहरका दलित पुरूष भन्दा बढी विभेदमा हुनसक्दछन् र बहु-विभेदमा समेत परेको हुनसक्दछन् ।

लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशी उत्तरदायी जनगणना नेपालको प्राथमिकता

जनगणनाको सबै चरणहरूमा लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशी दृष्टिकोणलाई मूलप्रवाह गरी सत्य तथ्य सूचना संकलन गरिदैछ । यसका लागि गणनामा जानु अघिनै गणकहरूले विभेद तथा बहिष्करणको अवस्था र तथ्यांकको महत्व तथा यसको प्रवृत्ति बुझ्नु पर्दछ । यस्ता कुराहरू अस्पष्ट भए सुपरिवेक्षक र जनगणना अधिकारीहरूसँग छलफल गरी स्पष्ट भएर गणना गर्न जाँदा कतिपय समस्या सहजै समाधान गर्न सकिन्छ । यस्ता सूचनाको विश्लेषणबाट संघीय प्रणालीका तीनै सरकारले महिला, विपन्न, जोखिममा परेका र बञ्चितिकरणमा परेकाहरू पहिचान गरी उनीहरूको विकासका लागि नीति तथा योजना बनाउन सक्षम हुनेछन् ।

जनगणनाका प्रश्नावली र दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरू

२.१ दिगो विकासका लक्ष्य

संयुक्त राष्ट्र संघको नेतृत्वमा विश्वका साभ्ता समस्यालाई सामूहिक र एकरूपताका साथ सम्बोधन गर्न सन् २०१५ सेप्टेम्बर २५ मा राष्ट्रसंघीय महासभाबाट पारित विश्व विकासको १५ वर्ष (सन् २०१६-२०३०) भित्र भोक, गरिबी, असमानता र वातावरणीय असन्तुलनबाट मुक्त गर्न दिगो विकास लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ । यस दिगो विकास लक्ष्यमा १७ लक्ष्य र १६९ वटा सूचकहरू छन् । यसमा आर्थिक, सामाजिक, र वातावरणीय पक्षदेखि विश्वमा नयाँ विषयहरू जस्तै: समावेशीकरण, सुशासन, अन्वेषण, रोजगारी सिर्जना, औद्योगिकीकरण, ऊर्जा विकास जस्ता पक्षहरू समावेश गरिएका छन् ।

दिगो विकास लक्ष्यमा लैङ्गिक समानतालाई हरेक लक्ष्यमा मूलप्रवाहिकरण गरेता पनि लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने तथा सबै महिला र बालिकाहरूलाई सशक्तिकरण गर्ने छुट्टै लक्ष्य ५ राखिएको छ । लक्ष्य ५.१ मा सबै महिला, किशोरी तथा बालिकाहरूविरूद्ध जुनसुकै क्षेत्र र स्थानमा हुने सबै प्रकारका विभेदहरूलाई अन्त्य गर्ने रहेको छ । लक्ष्य ५.२ मा सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रमा महिला, बालिका र किशोरीहरू माथि हुने सबै किसिमका हिंसा लगायत मानव बेचबिखन तथा यौन शोषणको अन्त्य गर्ने रहेको छ । लक्ष्य ५.३ मा बालविवाह, कम उमेर र जबर्जस्ती विवाह र महिला जनेन्द्रीय अङ्गभङ्ग गर्ने जस्ता सबै प्रकारका हानिकारक प्रचलनहरू अन्त्य गर्ने रहेको छ । लक्ष्य ५.४ मा सार्वजनिक सेवाहरूको प्रावधान, पूर्वाधार र सामाजिक सुरक्षण नीतिहरूको प्रवर्धन गर्ने, पारिश्रमिक विना गरिने हेरचाह र घरायसी कामलाई मान्यता दिने तथा घरेलु एवं पारिवारिक कामको राष्ट्रिय प्रावधान अनुसार बाँडफाँड गर्ने उल्लेख छ । लक्ष्य ५.६ मा जनसंख्या र विकास सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन र वेइजिड कार्ययोजना तथा तिनका समिक्षा भेलामा सहमति भएअनुसार यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकारमा विश्वव्यापी पहुँच सुनिश्चित गर्ने रहेको छ ।

समावेशीकरणको हिसाबले देशभित्र तथा देशहरू बिचको असमानता हटाउने लक्ष्य १० राखिएको छ । लक्ष्य १०.२ मा उमेर, लिङ्ग, अपाङ्गता, जात, जाति, उद्गम, धर्म वा आर्थिक वा अन्य अवस्था/हैसियत जे भएपनि सबै जनताको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक समावेशीतालाई सशक्त बनाउने र प्रवर्द्धन गर्ने छ । लक्ष्य १०.३ मा समान अवसरको सुनिश्चितता गर्ने र सबै विभेदकारी कानुनहरू, नीतिहरू र व्यवहारहरू हटाई यीसँग सम्बन्धित उपयुक्त कानुनहरू, नीतिहरू र कार्यहरूको प्रवर्द्धन गर्ने रहेको छ । लक्ष्य १०.४ मा नीतिहरू विशेष गरेर वित्तीय, ज्याला र सामानजनक सुरक्षा नीतिहरू अंगीकार/ग्रहण गर्ने रहेको छ ।

लक्ष्य १६ मा दिगो विकासको निम्ति शान्तिपूर्ण र समावेशी समाजहरूको प्रवर्द्धन गर्ने, न्यायमा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने र सबै तहहरूमा प्रभावकारी, जवाफदेही र समावेशी संस्थाहरूको स्थापना गर्ने

रहेको छ । १६.१ मा सबै ठाउँमा सबै प्रकारका हिंसा र यससँग सम्बन्धित मृत्युदर उल्लेख्य रूपमा कम गर्ने, लक्ष्य १६.२ मा दुरुपयोग, शोषण, तस्करी र बालबालिकाहरू माथिको यातना तथा सबै प्रकारका हिंसा समाप्त गर्ने र १६.९ मा सन् २०३० सम्ममा जन्मदत्ता लगायतमा अन्य कानुनी पहिचान सबैलाई प्रदान गर्ने रहेका छन् ।

दिगो विकासका लक्ष्यहरू

लक्ष्य १:		गरिबीको अन्त्य	सबै ठाउँबाट सबै प्रकारका गरिबीको अन्त्य गर्ने
लक्ष्य २:		शुन्य भोकमरी	भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण सुनिश्चित गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्धन गर्ने
लक्ष्य ३:		आरोग्यता र कल्याण	सबै उमेर समूहका व्यक्तिका लागि स्वस्थ जीवन सुनिश्चित गर्दै समृद्ध जीवन प्रवर्धन गर्ने
लक्ष्य ४:		गुणस्तरीय शिक्षा	सबैकालागि समावेशी तथा समानतामूलक गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने र जीवनपर्यन्त सिकाईका अवसरलाई प्रवर्धन गर्ने
लक्ष्य ५:		लैङ्गिक समानता	लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने र सबै महिला तथा किशोरीहरूको सशक्तिकरण गर्ने
लक्ष्य ६:		स्वच्छ पानी तथा सरसफाई	पानी तथा सरसफाईमा सबैको पहुँच र सोको दिगो व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने
लक्ष्य ७:		खर्चले धान्न सक्ने स्वच्छ ऊर्जा	सबैकालागि खर्चले धान्न सक्ने, भरपर्दो, दिगो तथा आधुनिक ऊर्जामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने
लक्ष्य ८:		मर्यादित काम तथा आर्थिक बृद्धि	सबैकालागि समावेशी तथा दिगो आर्थिक बृद्धि, रोजगारी तथा मर्यादित कामको प्रवर्धन गर्ने
लक्ष्य ९:		उद्योग, नवीन खोज र पूर्वाधार	बलियो पूर्वाधार निर्माण गर्ने, समावेशी तथा दिगो औद्योगिकीकरणलाई प्रवर्धन गर्ने र नवीन खोजलाई प्रोत्साहन गर्ने
लक्ष्य १०:		असमानता न्यूनीकरण	देशभित्र वा देशहरू बीच रहेको असमानतालाई न्यून गर्ने
लक्ष्य ११:		दिगो शहर र समुदाय	शहरहरू तथा मानव बसोबासलाई समावेशी, सुरक्षित, उत्थानशिल र दिगो बनाउने
लक्ष्य १२:		जिम्मेवारपूर्ण उपभोग तथा उत्पादन	दिगो उपभोग र उत्पादन प्रणाली सुनिश्चित गर्ने
लक्ष्य १३:		जलवायुमा पहल	जलवायु परिवर्तन र यसका प्रभाव नियन्त्रण गर्न तत्काल पहल थाल्ने
लक्ष्य १४:		जलमृत्तिको जीवन	समुद्र महासागर र समुद्री स्रोतहरूको संरक्षण तथा दिगो प्रयोग गर्ने
लक्ष्य १५:		जमीनमाथिको जीवन	स्थलीय पर्यावरणको संरक्षण, पुनर्स्थापना र दिगो उपयोगको प्रवर्धन गर्ने, बनको दिगो व्यवस्थापन गर्ने, मरुभूमिकरण र भूक्षय रोक्ने तथा जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने
लक्ष्य १६:		शान्ति, न्याय र सशक्त निकायहरू	दिगो विकासको लागि शान्तिपूर्ण र समावेशी समाजको प्रवर्धन गर्ने, सबैको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने र सबै तहमा प्रभावकारी, जवाफदेही र समावेशी संस्थाको स्थापना गर्ने
लक्ष्य १७:		लक्ष्य प्राप्तीको लागि साझेदारी	दिगो विकासकालागि विश्वव्यापी साझेदारी सशक्त बनाउने र कार्यान्वयनका लागि स्रोत साधन सुदृढ गर्ने

२.२ लैङ्गिक सूचकहरू र जनगणनाबाट प्राप्त हुने सूचकहरू

दिगो विकास लक्ष्यले “कसैलाई पछाडि नछोड्ने” र सबै विकास “जनता-केन्द्रित” हुने प्रतिबद्धता जनाउँदछ। यसको लागि सबैभन्दा बढि अवसर र सेवाबाट वञ्चित समूह, जो केवल गरिबीको कारणले मात्र होइन भूगोल, भाषा, लिङ्ग, लैङ्गिक पहिचान, यौनिक दृष्टिकोण, भौतिक र मानसिक क्षमता, जाति वा उमेरका कारण पनि लाभबाट वञ्चित रहन बाध्य छन्, तिनीहरूसम्म पुग्ने सूचकहरू राखेको छ। यी प्रयासहरूलाई कार्यान्वयन गर्न विश्वसनीय तथ्याङ्क सहितको सुदृढ अनुगमन प्रणाली जरूरी छ^६। दिगो विकास लक्ष्यहरूको प्रगति अनुगमन गर्नका लागि उच्च गुणस्तरीय र समसामयिक तथ्याङ्क उत्पादन र आदानप्रदान गर्नको निम्ति आवश्यक पर्ने खण्डीकृत तथ्याङ्कहरू यो जनगणनाबाट उपलब्ध हुनेछन्। जनगणनालाई लैङ्गिक उत्तरदायी र सामाजिक समावेशी बनाउन सकेको खण्डमा सरकारले अवलम्बन गरेको दिगो विकास लक्ष्यमा समेटिएका लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरणका सूचकहरू मापन गर्ने तथ्याङ्कहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ।

लैङ्गिक सूचकहरू		२०१८	२०३०
१	राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक संसद्मा (महिला%)	३३	४०
२	स्थानीय सरकारका तहहरूमा (महिला%)	४१	४२
३	सार्वजनिक सेवाका नीति निर्माणका पदहरूमा रहेका महिला (कुल कर्मचारीहरूमध्ये महिलाको प्रतिशत)	१७	३३
४	निजी क्षेत्रको निर्णायक तहमा महिलाहरूको सहभागिता (प्रतिशत)	३०	४५
५	सहकारी क्षेत्रमा महिलाहरूको सहभागिता (प्रतिशत)	५०	५०
६	व्यावसायिक र प्राविधिक कामदारहरूमा महिला पुरुष अनुपात (प्रतिशत)	२८	४०
७	श्रमशक्तिमा महिला र पुरुषको सहभागिताको अनुपात	०.९५	१
८	महिलाले घरायसी काममा खर्चेको औसत समय/घण्टामा	११.८७	६
९	महिलाहरूको सम्पत्ति माथिको स्वामित्व (जमिन र घर)	२६	४०
१०	समान कामका लागि ज्याला पारिश्रमिकमा (महिला र पुरुषबीचको समानतामूलक ज्यालाको अनुपात)	०.७२	०.९२
११	लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क (GDI)	०.५८	०.६९
१२	लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्क (GII)	०.३८	०.०५

स्रोत: रा.यो.आ., (२०१७). नेपाल दिगो विकास लक्ष्यहरू: वर्तमान अवस्था र भावी मार्गचित्र: २०१६-२०३०

Note: GDI-Gender Development Index औसत आय, औसत आय र शैक्षिक स्थितिको आधारमा निकालिएको)
GII-Gender Inequality Index (प्रजनन स्वास्थ्य, सशक्तीकरण र श्रम बजारका आधारमा निकालिएको)

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को घर तथा घरपरिवार सूचिकरण फारामबाट ४ वटा, मुख्य प्रश्नावलीबाट ४२ वटा र सामुदायिक प्रश्नावलीबाट १६ वटा सूचक तथा उपसूचकहरू आउने देखिन्छ। जम्मा ६३ वटा सूचक तथा उपसूचकमध्ये अधिकांश सूचकहरू लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशी तथ्याङ्कसँग सम्बन्धित रहेका छन्। त्यसैले पनि यो जनगणनाले लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशी तथ्याङ्क अभावलाई पूर्ति गर्न सहयोग गर्नेछ।

यस जनगणनाबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्राप्त हुन सक्ने दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरूको विस्तृत विवरण अनुसूची १ मा दिइएको छ।

^६ रा.यो.आ., २०१७. नेपाल दिगो विकास लक्ष्यहरू: वर्तमान अवस्था र भावी मार्गचित्र: २०१६-२०३०

प्रश्नावलीमा रहेका लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण विषयवस्तु

तल उल्लेखित सुझाव तथा उदाहरणहरूले जनगणनामा सोधिने प्रश्नहरूलाई लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणका मुख्य मुद्दाहरूमा सजग र संवेदनशील भई गुणस्तरीय तथ्याङ्क संकलन गर्न गणक र सुपरिवेक्षकलाई मार्गनिर्देश गर्दछ ।

३.१ प्रश्नावली भर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

राष्ट्रिय जनगणनाबाट सबै जात, जाति, लिङ्ग, समुदाय, धर्म र क्षेत्रका मानिसहरूको सामाजिक-आर्थिक अवस्थाबारे वास्तविक तथ्याङ्क लिन सहरका हुन् वा कर्णाली जस्तो ग्रामीण भेगका हुन अथवा दलित, मुस्लिम, थारू, मधेसी, शेर्पा, चेपाङ, राउटे, कुसुन्डा वा जुनसुकै जात/जाति वा धर्म मान्ने, अपाङ्गता भएका, महिला, पुरूष, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक जो भएपनि सबैसँग समान र आवश्यकताअनुसार विशेष संवेदनशील व्यवहार गरी सही विवरण संकलन गर्नु पर्दछ । यसको लागि गणनापूर्व र गणनाको समयमा गर्नुपर्ने केही तयारीहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

- अन्तर्वार्ता लिन जानुभन्दा पहिला गणना पुस्तिका र लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशी सन्दर्भ पुस्तिकाको आधारमा प्रश्नावलीको राम्ररी अध्ययन गरी प्रश्नहरूको लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणको दृष्टिकोणले महत्व बुझ्नु पर्छ ।
- आफुले गणना गर्ने समुदायमा लैङ्गिकता तथा सामाजिक समावेशीकरणका मुद्दाहरू कस्ता छन् भनेर आफैँ अपडेट हुनुपर्छ ।
- स्थानीय परिवेशलाई राम्ररी अध्ययन गर्ने र लैङ्गिकता तथा सामाजिक समावेशीकरणको अवधारणालाई स्थानीय समुदायमा कसरी बुझाउन सकिन्छ, कस्ता उदाहरण दिएमा सही सूचना लिन सकिन्छ भन्ने नोट तयार गर्ने ।
- यौनशोषण र दुर्व्यवहार अस्वीकार्य साथै दण्डनीय भएकाले जनगणना कार्यमा खटिने गणक, सुपरिवेक्षक, जनगणना अधिकारी, अनुगमनकर्ता वा यसमा संलग्न सबै व्यक्ति (उत्तरदाता वा पर्यवेक्षक) का लागि यस्तो व्यवहार प्रतिबन्धित छ । यसैले यस्ता क्रियाकलापमा आफु पनि संलग्न नहुने र अरू जो कोहीबाट पनि यस्ता व्यवहार भएको थाहा पाएमा सो घटनाका बारेमा तत्कालै उजुरी गर्नुपर्दछ वा आवश्यक सहयोग गर्नु पर्दछ ।

- कोभिड १९ को अवस्था भएकोले उत्तरदातासँग मास्क तथा Face shield सहित सामाजिक दुरी कायम राखी अन्तरवार्ता लिनु पर्दछ ।
- सबै लिङ्ग, जातजाति, क्षेत्र तथा वर्ग समुदायका उत्तरदातालाई सम्मान र मर्यादाका साथ सम्बोधन तथा व्यवहार गर्नु पर्दछ ।
- अन्तर्वार्ता लिनु अगाडि उत्तरदातालाई प्राप्त सबै जानकारी वा सूचनाहरू गोप्य रहने र यसको प्रयोग सरकारी नीति, नियम, कार्यक्रम आदि बनाउन प्रयोग हुने बारे बताई उत्तरदाताहरूलाई सोधिएको सबै उत्तर ढुक्कसँग दिने वातावरण बनाउनु पर्दछ ।
- प्रश्नावली भर्न लगभग २० देखि ३० मिनेट लाग्ने समयको बारेमा उत्तरदातालाई बताउनु पर्दछ ।
- उत्तरदाता सकेसम्म सामान्य स्थितिमा रहेको अवस्थामा संयमपूर्वक अन्तर्वार्ता सञ्चालन गर्नुपर्दछ । उदाहरणको लागि उत्तरदाताहरू किशोर किशोरी, गर्भवती महिला, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू पनि हुन सक्छन्, त्यसैले उनीहरूको अवस्था बुझि नम्र भई प्रश्न सोध्नु पर्दछ । यदि आवश्यक परेमा अर्को समयमा अन्तर्वार्ता लिनु पर्दछ ।
- उत्तरदाता महिला, पुरुष, वा अन्य लिङ्गी, विभिन्न जातजाती, धर्म वा सम्प्रदाय र भिन्नभिन्न राजनीतिप्रति आस्थावान हुन सक्छन् । उनीहरूसँग निष्पक्ष रूपमा अन्तर्वार्ता लिनुपर्दछ । कसैको पक्ष वा विपक्षमा आफ्नो धारणा बताएर अनावश्यक बहस तनाव बढाउनु हुँदैन ।
- प्रजनन तथा मातृमृत्युसम्बन्धी प्रश्नहरू सम्बन्धित महिलालाई नै सोधी उत्तर लिनुपर्छ र आवश्यक परे अन्य महिलाको सहयोग लिनु पर्दछ ।
- लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणको दृष्टिले संवेदनशील विषय तथा तथ्य लुक्न सक्ने प्रश्नमा आवश्यक गोपनीयता कायम राखी थप उदाहरण दिएर सत्य तथ्य ल्याउने कोशिस गर्नु पर्दछ । जस्तै: महिलाले गर्ने तलब/ज्याला नपाउने आर्थिक कामहरू, अपाङ्गता (विषेश गरी परिवारमा छोरीहरू) को अवस्था आदि ।

३.२. जनगणनाका प्रश्नावलीमा भएका लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणको दृष्टिले संवेदनशील प्रश्नहरू

घर तथा घरपरिवार सूचीकरण फाराम

लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशी दृष्टिकोणबाट तल उल्लेखित केहि प्रश्नहरू बढी संवेदनशील भएकाले यहाँ प्रष्ट पार्न खोजिएको छ ।

महल ८: परिवार मूलीको नाम र थर

परिवारमूली भन्नाले दैनिक कामकाज, खर्च र व्यवहार चलाउन व्यवस्था मिलाउने उपस्थित परिवारको सदस्य भन्ने सम्झनुपर्दछ ।

परिवारको दैनिक कामकाजमा चाँजोपाँजो मिलाउने जिम्मेवारी परिवारका सदस्यमध्ये केहीले गर्न सक्नुहुन्छ तर धेरैजसो कामको निर्णय लिने र चाँजोपाजो मिलाउने परिवारको महिला वा पुरुष कुनै एक सदस्यलाई परिवारमूली मान्नु पर्दछ ।

धेरैजसो परिवारका सबैभन्दा जेष्ठ सदस्यलाई परिवारको मूली लेखाउने गरेको पाइन्छ । यो प्रचलन अनुसार धेरैजसो उत्तरदाताले परिवारका बुढापाकालाई नै परिवारमूली भन्ने गर्छन् । विद्यमान सामाजिक मूल्य मान्यतामा हुर्किएका हामी जोकोहीमा पनि परिवारको मूली भन्ने वित्तिकै हाम्रो मानसिकतामा भट्ट पुरुषको छवि आउछ र परिवारमूली त पुरुष नै हुन्छ नी भन्ने लाग्न सक्छ । गणकले यस्तो परम्पराबाट प्रभावित नभै जनगणनाको परिवारमूलीको परिभाषा अनुसारको परिवारमूलीको नाम भन्न उत्तरदातालाई उदाहरण दिएर बुझाउनुपर्दछ ।

राष्ट्रिय जनगणना २०५८ अनुसार महिला परिवारमूली रहेका परिवारहरू १५ प्रतिशत रहेकोमा २०६८ सालको जनगणनामा २५ प्रतिशत पुगेको छ । यसले महिलाहरूको सचेतनामा वृद्धि हुनुका साथै परिवार सञ्चालनमा महत्वपूर्ण भूमिका रहेको बुझ्न सकिन्छ । जनगणनामा सोधिएका अधिकांश प्रश्नहरूमा परिवारमूली अनुसारको विवरणहरू तयार गरी महिला, जातजाति, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका र लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकको अवस्थाको बारेमा थप जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

भौगोलिक (हिमाल, पहाड, तराई) तथा जातीय पारिवारिक संरचनामा लैङ्गिक हिसाबले कति कस्ता र कहाँका महिलाहरू, परिवारमूलीको रूपमा काम गरिरहेका रहेछन् भनेर विश्लेषण गर्न यस प्रश्नबाट प्राप्त हुने तथ्याङ्क महत्वपूर्ण आधार हुन्छ ।

परिवारको दैनिक कामकाजमा मुख्य जिम्मेवारी लिई घर व्यवहार चलाउन परि आएका निर्णय लिने काम श्रीमती, छोरी, बुहारी, दिदी, बहिनी परिवारमा उपस्थित जो कोही महिलाले पनि गर्नसक्छन् र गरिरहेका छन् ।

- यसर्थ परिवारमूली पुरुष नै हुनुपर्छ भन्ने छैन, जनगणनाको परिभाषा बमोजिम महिला पनि हुन सक्छन् ।
- परिवारमूली शारीरिक अपाङ्गता भएको महिला वा पुरुष वा एकल महिला र पुरुषपनि हुनसक्छन् ।

महल ९: अक्सर बसोबास गर्ने सदस्य संख्या (पुरुष, महिला र अन्य लिङ्गी)

नेपालको संविधानको धारा १२ मा वंशीय आधारमा लैङ्गिक पहिचान सहितको नागरिकताको प्रमाण पत्र पाउने व्यवस्था रहेको छ । धारा १८ मा सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् भन्ने र धारा ४२ मा सामाजिक रूपले पछाडि परेका लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक लगायत सबैलाई समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको निकायमा सहभागिताको हक हुनेछ, भन्ने स्पष्ट व्यवस्था रहेको छ । जनगणनाबाट लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकको वास्तविक जनसंख्याको आकार थाहा पाउन सकिन्छ ।

परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने परिवारका सदस्यहरूमा पुरुष, महिला, अन्य लिङ्गी र जम्मा संख्या छुट्टाछुट्टै उल्लेख गर्नुपर्दछ । अन्य लिङ्गी भन्नाले लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक व्यक्ति भन्ने बुझ्नुपर्दछ । यसमा

महिला समलिङ्गी (Lesbian), पुरुष समलिङ्गी (Gay), द्विलिङ्गी (Bisexual), तेस्रो लिङ्गी/पारलिङ्गी (Transgender), अन्तरलिङ्गी (Intersex) व्यक्ति पर्दछन् (सुपरिवेक्षक निर्देशिका हेर्नुहोस्)

आम मानिसले लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकलाई बुझ्नको लागि लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक समुदायका व्यक्तिहरूलाई “अन्य” जनाई नागरिकता जारी गर्ने सम्बन्धी निर्देशिका, २०६९ अनुसार अन्य लिङ्गी भनेर बुझ्न सकिन्छ। अन्य लिङ्गीमध्ये लैङ्गिक अल्पसंख्यकहरूलाई **तराईमा:** हिजरा, हिजडा, कोथी, मौगिया (मैथिलीमा), मेहरू, नतुवा, लौण्डा; **पहाडमा:** मेटी, तेप्की, मैबुवा (नेवारीमा) घाडे (डोटेलीमा); **हिमाली क्षेत्रमा:** फुलुलुमु (पूर्वी हिमाली क्षेत्रमा) फोलोक मोलोक (मनाङ तथा डोल्पा लगायतका पश्चिम हिमाली क्षेत्रमा) आदि पनि भन्ने गरिन्छ।

आज समाजमा प्रायजसो लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकहरूलाई स्वयम् आफ्नै परिवारले समेत सहज रूपमा स्वीकार गर्न सकिरहेका छैनन्। परिवारमा आफ्नो परिवारका सदस्य लैङ्गिक भएको कुरा समाजमा लुकाउने अवस्था अझ पनि विद्यमान रहेको छ। परिवारमा कुनै लैङ्गिक सदस्य भए समाजमा आफ्नो समेत इज्जत जाने ठानी परिवारका सदस्यहरूबाट नै आफ्ना सन्तानलाई लैङ्गिकका रूपमा समाजका अगाडि खुल्न नदिने अवस्था छ। कतिपय समुदाय र साथीभाइहरूबाट पनि छक्का, हिजडा, नपुंसक जस्ता शब्द प्रयोग गरेर लैङ्गिक माथि अपहेलीत शब्द प्रयोग गरिन्छ। त्यसैले सजिलै उनीहरूको सही जानकारी उत्तरदाताले सहजै नभन्न सक्छ। गणकहरूले यस प्रश्नलाई नसोध्ने वा आफैँ अनुमान गरी लैङ्गिक त कोही पनि छैनन् होला, वा कुनै कारणमा महत्व नदिने अवस्था आउन दिनु हुँदैन। यस सम्बन्धमा आम समुदायमा सचेतना आवश्यक भएकोले सम्बन्धित सरोकारवाला संस्था तथा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले प्रचारप्रसार र सचेतना कार्यक्रम पनि सञ्चालन गर्नेछ। गणकहरूले मर्यादित भाषाशैलीमा जानकारी लिन र उत्तरदाताले समेत सही विवरण दिन सकेमा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक (LGBTI) हरूको मानव अधिकार, कानुनी अधिकार दिलाउन साथै विशेष ब्यवस्थाको नीति लिन आवश्यक पर्ने आधार तथ्याङ्क हरेक गाउँ तथा नगरपालीकाहरूमा प्राप्त हुनेछ।

नोट: लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक अधिकारकर्मिहरूसँगको सहमतिमा उनीहरूको संख्यामात्र लिकाल्ने भएर यो प्रश्नलाई घर तथा घरपरिवार सूचीकरण फाराममा मात्र राखिएको हो भनेर स्पष्ट पार्ने र यस विषयमा अन्य विवाद नगर्ने।

मुख्य प्रश्नावली

पारिवारिक विवरण

महल १: तपाईंको परिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्व कस्तो हो ?

नेपालभित्र आफ्नै निजी स्वामित्वको घरमा बसोबास गर्ने, भाडामा बसोबास गर्ने, संस्थागत वा अन्य प्रयोजनका लागि प्रयोग भइरहेको घर एवं परिवारको पछिल्लो कुल संख्या पत्ता लगाउनु यस प्रश्नको मुख्य उद्देश्य रहेको छ। कतिपय घरको लालपूर्जा नभएको अवस्थामा पनि पुख्रिँदेखि उपभोग गर्दै आइरहेको भए घरको स्वामित्व आफ्नै हुन्छ। उदाहरणको लागि मकवानपुर र चितवन जिल्लाका अधिकांश चेपाङहरूको नागरिकता नभएकोले आफूले उपभोग गरिराएको घर, जग्गा जमिनको लालपूर्जा बन्न सकेको छैन। कहाँ, कस्ता महिला (विवाहित, एकल, अपाङ्गता) र कस्ता जातजातिको घरमा स्वामित्व छ, वा छैन भन्ने तथ्याङ्क उनीहरूको सामाजिक र आर्थिक सशक्तिकरण सम्बन्धी नीति बनाउन यस जनगणनाले सत्य तथ्य संकलन गर्नेछ।

जनगणना २०६८ अनुसार ८५.३ प्रतिशत परिवारहरू आफ्नै स्वामित्वको घरमा र १२.८ प्रतिशत परिवारहरू भाडाको घरमा बसोबास गरेको देखिन्छ।

महल २, ३, ४ र ५: तपाईंको परिवारले प्रयोग गरेको घरको जग, बाहिरी गारो, छाना र भूईं के ले बनेको छ ?

यी चार वटा प्रश्नहरूबाट क्षेत्रगत बसोबासका हिसाबले मानिसहरूले प्रयोग गर्ने घरको बनौट हेर्न खोजिएको छ। यसबाट परिवार बस्ने घरको बनौटबाट परिवारको जीवनस्तर मापन गर्न सहज हुन्छ। भुट्ट हेर्दा यो प्रश्नले समानता र समावेशी विषयमा के योगदान दिन्छ भन्ने लागेतापनि यस प्रश्नबाट महिला वा पुरुष परिवारमूली भएको घरको फरक अवस्था प्रष्ट हुन्छ। त्यसैगरी महिला भित्रको विविधतामा पनि एकल महिला, अपाङ्गता भएका हिमाल, पहाड र तराईका विभिन्न जातजातिको परिवारको जीवनस्तर मापन गर्ने तथ्याङ्क संकलन हुनेछ।

महल ६: तपाईंको परिवारको खानेपानीको मुख्य स्रोत कुन हो ?

ग्रामिण क्षेत्रमा पिउने पानीको जोहो गर्ने मुख्य जिम्मेवारी प्रायः परिवारमा महिलाको नै हुने गरेको छ। आफ्नो घर नजिकै पिउने पानीको धारा भए तापनि दलित भएकै कारणले गर्दा धाराको प्रयोगबाट वञ्चित भई अन्य वैकल्पिक स्रोत प्रयोग गरिरहेको घटनाहरू पनि यदाकदा

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार देशका कुल परिवारको ४७.८ प्रतिशत परिवारले धारा/पाइपबाट, ३५ प्रतिशतले ट्युबवेल/हाते पम्पबाट र २७.२ प्रतिशतले अन्य असुरक्षित स्रोतबाट पिउने पानीको आपूर्ति गर्ने गरेको देखिन्छ।

अभैपनि देखिन्छ । पिउने पानी संकलनमा खर्चिने समयको वचतले महिलालाई आरामको समय साथै आर्थिक कामको अवसर प्रदान गर्ने समावेशी नीति निर्माणमा सघाउ पुऱ्याउँछ । दिगो विकास लक्ष्य ६ को सन् २०३० सम्ममा सबैका लागि सुरक्षित, आर्थिक रूपले धान्न सकिने मूल्यमा पिउने पानीमा विश्वव्यापी रूपमा सर्वसुलभ तथा समतामूलक पहुँच हासिल गर्ने लक्ष्य प्राप्त गर्न सहयोग पुग्नेछ । भौगोलिक क्षेत्र, दलित तथा जातजाति र महिला घरमुली भएको परिवारमा सुरक्षित खानेपानीको पहुँचको बारेमा गणकले होसियार भएर जानकारी लिनु पर्ने हुन्छ ।

महल ७: तपाईंको परिवारमा खाना पकाउन अक्सर (मुख्य रूपमा) कुन इन्धन प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

महल ८: तपाईंको परिवारमा बत्ती बाल्न अक्सर (मुख्य रूपमा) के प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

महल ९: तपाईंको परिवारले प्रयोग गर्ने चर्पी कस्तो छ ?

महल १०: तपाईंको परिवारमा सुविधा तथा साधनहरू के के छन् ?

समाजमा ब्याप्त बहुआयामीक गरिवी र विपन्न परिवार (Multi-dimensional poverty and Slum Population) को संख्या निर्धारणका लागि माथिका प्रश्नबाट प्राप्त हुने जवाफहरू प्रमुख आधारका रूपमा लिन सकिन्छ । यसबाट नेपाली समाजमा परिवर्तन हुँदै गएको महिला पुरुष परिवारमूलीका जीवनशैली, स्वास्थ्यप्रतिको चेतनामा आएको परिवर्तन, सूचना/मनोरञ्जनलगायत भौतिक सामग्री तथा सेवाहरूको उपभोगको परिवर्तित सामाजिक प्रवृत्ति आदि जस्ता विषयमा जानकारी हासिल हुने हुँदा देशको समग्र मानव विकास प्रक्रिया कुन गतिमा अगाडि बढ्दैछ र कत्तिको समान र समावेशी छ भन्ने प्रमाण प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

यसबाट परिवारमूलीको लैङ्गिक, क्षेत्रीय, जातीय आधारमा परिवारको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको आंकलन गरि उक्त तथ्याङ्कका आधारमा स्थानीय निकायलाई लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशी नीति, योजना एवं कार्यक्रमहरू निर्धारणमा ठोस सहयोग पुग्नेछ ।

महल ११: तपाईंको परिवारमा महिलाको नाममा नेपालको कुनै पनि ठाउँमा घर/जग्गा छ ?

वि.सं. २०५८ सालको जनगणनामा महिलाको घर तथा जग्गा दुवै भएका अत्यन्त न्यून अर्थात ९.१ प्रतिशत रहेको तथ्याङ्क प्राप्त भएको थियो । उक्त अवस्थामा बृद्धि भई जनगणना २०६८ मा १९.७ प्रतिशत पुगेको छ । सम्पत्तिमाथि महिला वर्गको अत्यन्त न्यून पहुँच नै महिलाको सर्वाङ्गण विकासमा अवरोधको रूपमा लिई लैङ्गिक समानता कायम गर्न सरकारीस्तरबाट विविध नीति/कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालित भइरहेको छ । उदाहरणको लागि महिलाको सम्पत्तिमाथि पहुँच वृद्धिका लागि सरकारले महिलाको नाममा घर/जग्गा पास गर्दा कर बापत लाग्ने दस्तुरमा २५ देखि ५० प्रतिशत सम्म छुटको व्यवस्था गरेको छ । एकल महिला, अपाङ्गता भएकालाई सामाजिक सुरक्षा भत्ताको व्यवस्था गरेको छ । यसले महिलालाई आर्थिक रूपमा सबल बनाई पारिवारिक निर्णय प्रक्रियामा सहभागी बनाउदै लैङ्गिक समानता कायम गर्न र महिलाको जीवनमा नै परिवर्तन ल्याउन बाटो खुल्न सक्दछ । यसबाट जाति, धर्म, क्षेत्र आदिका आधारमा

समेत महिलाको सम्पत्तिमाथिको पहुँचको अवस्था प्राप्त गर्न सकिन्छ । यो जनगणनाले नेपालका करिब ७० लाख घरपरिवारबाट विभिन्न जातजातिका महिलाको नामको घरजग्गाको विवरण संकलन गर्नेछ । त्यसैले यो प्रश्नको महत्व बुझाएर, उदाहरण दिएर गणकले जानकारी संकलन गर्न पर्दछ ।

महल १२: तपाईंको परिवारले कृषिबाहेक कुन मुख्य साना घरेलु व्यवसाय चलाएको छ ?

(दर्ता नगरिएका र तलबी कामदार नभएका)

महल १३: तपाईंको परिवारमा उक्त साना घरेलु व्यवसाय प्रायः कसले सञ्चालन गरेको छ ?

यस प्रश्नको मुख्य उद्देश्य नेपालभरी अनौपचारिक रूपमा परिवारले सञ्चालन गरेका विभिन्न घरेलु तथा साना व्यवसायहरूको अवस्था र संख्या पत्ता लगाउनु हो । यो प्रश्न २०६८ सालको जनगणनामा लगत सूचीमा मात्र राखिएको थियो भने यसपटकको जनगणनामा मूल प्रश्नावलीमा समावेश गरेर उक्त साना व्यवसायको स्वामित्व समेत आउने गरी प्रश्नावली बनाएको छ ।

ठूलो संख्यामा महिला, दलित, बञ्चितकरणमा परेका वर्ग तथा समुदायहरू अनौपचारिक क्षेत्र र साना उद्यममा संलग्न रहेका हुन्छन् । त्यसैले यसलाई महिला, विभिन्न जातजाति, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अनौपचारिक र साना उद्यममा संलग्नताको अवस्थाको जानकारी लिने ठूलो अवसरको रूपमा लिन सकिन्छ । अनौपचारिक रूपमा सञ्चालित घरेलु तथा साना व्यवसायहरूलाई व्यवस्थित र नियमित गर्नको लागि आवश्यक पर्ने आधारको रूपमा यसबाट प्राप्त हुने तथ्याङ्कलाई लिन सकिन्छ ।

जनगणना २०६८ अनुसार नेपालका सम्पूर्ण परिवारमध्ये कृषि कार्य बाहेक एक जना पनि कामदार नराखी र कुनैपनि निकायमा दर्ता नगरी सञ्चालन गरेका साना व्यवसाय १३.९ प्रतिशतले सञ्चालन गरेका छन् । जसमध्ये साना कुटिर उद्योग १०.२ प्रतिशत, व्यापार ४२.२ प्रतिशत, यातायात ३.६ प्रतिशत, सेवा ३९.७ प्रतिशत र ४.३ प्रतिशत परिवारले अन्य ब्यावसाय सञ्चालन गरेका छन्

उदाहरणको लागि दलित समुदायले संचालन गरेका सिलाईका काम, जुत्ता बनाउने काम, मुस्लिम समुदायको चुरापोते बनाउने, बेच्ने काम, अपाङ्गता भएकाहरूले संचालन गरेका काम जस्तै: अगरबत्ती, मैनबत्ती बनाउने, शेर्पा समुदायले राडीपाखी बुन्ने तथा छुर्पी बनाउने, महिलाहरूले लप्सीको माडा, तितौरा बनाउने (विशेष गरी काठमाडौं, ललितपुरमा), कुचो/भाडु, ढक्की, चकटी बनाउने, भुजा/मुँरै बनाउने (तराईमा) गुन्द्री, मान्द्रो, दाम्लो आदि बुन्ने (पहाडमा), जस्ता साना व्यवसायलाई व्यवस्थित गर्नको लागि स्थानीय सरकारले सहूलियत ऋणको व्यवस्था गर्ने, क्षमता अभिवृद्धिको तालिम दिने, बजारको व्यवस्था गर्ने जस्ता योजना एवं कार्यक्रमहरू ल्याउन सक्दछ । महिला वा जातजातिका यस्ता साना व्यवसाय भन्न धक मान्ने, नभनेपनि हुन्छ जाबो यत्ति सानो व्यवसाय भन्ने, लुकाउन सक्ने भएकाले थप प्रश्न र उदाहरण दिएमा देशैभरिबाट जानकारी लिनु पर्दछ ।

महल १४: गत १२ महिनामा तपाईंको परिवारमा कसैको मृत्यु भएको थियो ? संख्या.....

महल १५: मृत्यु भएका व्यक्तिको विवरण दिनुहोस् । (नाम, लिङ्ग, उमेर र मृत्युको कारण)

- **मृतक १५ देखि ४९ वर्षको महिला भए मृत्यु हुँदाको अवस्था कस्तो थियो ? (गर्भवती, प्रसुति, सुत्केरी भएको/बच्चा जन्मेको ६ हप्ता भित्र, अन्य)**

परिवारमा सदस्यको मृत्युसम्बन्धी विवरण लिन सजिलो छैन । मृत्युको विषयले उत्तरदाता एवं परिवारमा दुःखद् वातावरण श्रृजना गर्नसक्दछ । तापनि वितेका १२ महिना अर्धभित्र परिवारको सदस्यको मृत्युको विवरणले कोरा मृत्यु दर (Crude Death Rate), बाल मृत्यु, शिशु मृत्यु र मातृ मृत्यु तथा कारण अनुसारको (दैवी प्रकोप, बाढी, पहिरो र कोरोना महामारी, सडक दुर्घटना) मृत्युदर निकाल्न सहयोग हुने हुँदा आवश्यकतानुसार उत्तरदातालाई यस प्रश्नको महत्व बुझाउनुपर्दछ । उमेरगत, क्षेत्रीय तथा जातीय हिसाबले कुन उमेर, क्षेत्र तथा जात/जातिमा मृत्यु (बाल, शिशु र मातृ) दर बढी छ, कुन क्षेत्र तथा जाति विशेषको सरदर बाँच्ने उमेर कति हो आदि जस्ता महत्वपूर्ण कुराको विश्लेषणका लागि यो प्रश्नको महत्व रहेको छ ।

यस प्रश्नको विवरण संकलनमा निम्न कुरामा ध्यान दिनु पर्दछ :

- १५ देखि ४९ वर्षका महिलाको मृत्यु हुँदाको अवस्था (गर्भवती, सुत्केरी वा सुत्केरी भएको ६ हप्ता भित्र) कस्तो थियो भन्ने विवरण संकलनमा विशेष ध्यान दिनुपर्दछ ।
- मृत्यु भएका व्यक्तिको जातजाति, लिङ्ग, उमेर र कारणबाट स्वास्थ्य तथा सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी विभिन्न नीति तथा कार्यक्रम संचालनमा सघाउ पुऱ्याउने भएकोले मृत्युको कारण पहिचान गर्न उत्तरदातालाई विशेष सघाउनु पर्दछ । पहाडमा भए पहिरोमा परेर हो या तराईमा बाढीले बगाएर हो, हिमाली क्षेत्रमा भए हिमपातमा परेर अथवा सडक दुर्घटना भएर वा अहिलेको कोभिड १९ महामारीले पो मृत्यु भएको हो की, जस्ता पूरक प्रश्नहरू सोधी यथार्थ विवरण ल्याउनुपर्दछ । यातायात दुर्घटनामा ठूलो संख्यामा मृत्यु भएको, आत्म हत्याको घटना बढेको सन्दर्भमा स्थानीय प्रसंगको उदाहरण दिँदै थप प्रश्न मार्फत सूचना संकलनमा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ ।

महल १६: तपाईंको परिवारका कुनै अनुपस्थित सदस्य विदेश गएका छन् ?

महल १७: परिवारबाट विदेश गएका व्यक्तिको विवरण

यस प्रश्नले परिवारमा अनुपस्थित सदस्यहरूको विदेश बसाई एवं यसका कारण तथा उद्देश्यबारे जानकारी लिन खोजको छ । नेपाल भरिका अनुपस्थित जनसंख्याको वारेमा विस्तृत जानकारी संकलन गर्ने एकमात्र श्रोत आगामी जनगणना हो । त्यसैले पढ्न गएका, काम गर्न स्वीकृति लिई वा नलिइ गएका, प्रतिबन्ध भएका मुलुकमा गएका, लगायत परिवारमा अनुपस्थित महिला र पुरुषको विवरण संकलनले भविष्यमा गाउँ तथा नगरपालिका देखि प्रदेश र संघले लिनुपर्ने रणनीतिमा ठूलो सहयोग पुग्ने छ ।

कतिपय घरपरिवारका सदस्यहरू विदेशमा घरेलु कामदारका रूपमा काम गरिरहेका हुनसक्दछन् । तर यस्ता काममा जानको लागि सरकारले प्रतिबन्ध लगाएकोले परिवारका सदस्य गएको देश र गएको कारण/उद्देश्यबारे स्पष्ट जवाफ नआउन सक्छ । तर यो जानकारी आएमा हरेक गाउँ तथा नगरपालिकाले महिलाका लागि मर्यादित रोजगारी दिलाउने कार्यक्रमहरू बनाउन सक्दछन् भन्ने कुरा उदाहरण दिदै उत्तरदातालाई सम्झाई यथार्थ विवरण ल्याउनुपर्दछ ।

हाल नेपालीहरू १७२ देशमा काम गर्न तथा अध्ययनका लागि गएका छन् । यसमा पनि ठूलो संख्यामा नेपालीहरू भारतमा काम गर्न गएका छन् । तर अहिलेको विश्व महामारी कोभिड १९ को कारणले विदेशमा भएकाहरू पनि उल्लेख्य रूपमै नेपाल फर्कीरहेका छन् र कतिपय धमाधम विदेशनै फर्कने क्रम पनि जारी छ । नेपालमा मर्यादित रोजगारीको कमी, बिना पारिश्रमिकको घरायसी काम, घरेलु हिंसाबाट पीडित भएर, समाजमा अपहेलित भएर बाँच्नुपर्ने भएकाले कति महिला विदेशिएका छन् । रोजगारीको खोजीमा कतिपय महिला बेचबिखन तथा असुरक्षित वैदेशिक रोजगारीमा परेका छन् । अहिले आप्रवासी कामदारहरूको तथ्याङ्क सङ्कलन गरी उनीहरूको सामाजिक आर्थिक पुनः एकीकरण कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी हरेक गाउँ/नगरपालिकामा आएको छ । यी प्रश्नको विवरण माफत गाउँ तथा नगरपालिकास्तरमा आप्रवासी कामदारहरूको सही तथ्याङ्क भएमा उनीहरूको विदेशबाट उद्धार, व्यवस्थापनको नीति, योजना तथा कार्यक्रम बनाउन सक्ने अवसर मिल्नेछ ।

व्यक्तिगत विवरण

महल २: परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने व्यक्तिको नाम र थर

घरपरिवार सूचीकरण फारामको महल ८ मा सुपरिवेक्षकले जनगणनाको परिभाषा अनुसार परिवारमूलीको नाम र थर टिपोट गरेको हुन्छ । तर सुपरिवेक्षकले विवरण संकलन गर्दाको समय र गणकले गणना गर्ने बेलाको समयमा परिवारमूली फरक पनि पर्न सक्ने कुरालाई ध्यानमा राखी गणकले पनि परिवारमूलीको नाम सोधी सूचीकरण फाराममा पनि सच्याएर लेख्नु पर्दछ । महिला परिवारमूलीहरूको संख्या निजको वैवाहिक स्थिति, जात/जाति, आर्थिक कार्य, आश्रित सदस्य, धर्म वा क्षेत्रअनुसार प्राप्त हुने भएकोले यस प्रश्नसँग अन्य प्रश्नहरूको सम्बन्ध भएका बारे सचेत हुनु पर्दछ । गणकले परिवारका सदस्यहरूको नाम लेख्दा निम्न कुरामा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ ।

- सामान्यतया: परिवारमा बसोबास गर्ने व्यक्तिहरूको गणना गर्दा उत्तरदाताले भर्खर जन्मेका शिशुहरू, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, ज्येष्ठ नागरिक तथा घरायसी कामदारहरूको नाम टिपाउन छुटाउन सक्दछन । गणकले त्यस्ता व्यक्तिहरूको विवरण टिप्न छुटे नछुटेको वारेमा थप प्रश्न सोधेर सुनिश्चित गर्नु पर्दछ ।

महल ३ : परिवारमूलीको के नाता पर्नु हुन्छ ?

यो प्रश्न गर्दा परिवारको सदस्यलाई तपाईं परिवारमूलीको को पर्नुहुन्छ भनेर सोध्नु पर्छ । यसरी सोध्दा घरेलु कामदार, आश्रित वा बालश्रमिक रहेछ भने तथ्याङ्क प्राप्त गर्न सकिन्छ । “कसैलाई पनि पछि पारिने

छैन” भन्ने दिगो विकास लक्ष्यको मूल भावना अनुरूप परिवारमा बसेका कोही पनि तथ्याङ्कमा नछुटोस् र कोही पनि नदोहोरियोस् भनेर एक एक गरी व्यक्तिको विवरण र नाता सोध्नु पर्ने हुन्छ। महिलाको प्रजनन तथा अन्य विवरणहरूको समेत समाञ्जस्यता जाँच गर्न पनि यो प्रश्न आवश्यक हुन्छ। यस प्रश्नले निम्न थप जानकारी प्राप्त गर्न सहयोग पुग्दछ।

- परिवारमा नाता पर्ने वा नपर्ने वा घरेलु कामदार बसोबास गरेका हुन सक्दछन्। यस प्रश्नबाट विभिन्न जातजातिको पारिवारिक अवस्था र प्रवृत्तिबारे जानकारी हुन्छ।
- नेपालमा भौगोलिक क्षेत्रअनुसार बसोबास गर्ने विभिन्न वर्ग र समुदायमा परिवारको संरचना जस्तै एकल वा बहुपरिवार जस्ता विषयको अध्ययन गर्नका साथै हाम्रो पारिवारिक तथा सामाजिक संरचनामा भैरहेको परिवर्तन बारे अध्ययन गर्न पनि यस प्रश्नबाट प्राप्त विवरण अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ।
- आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय बसाईसराइ बढिरहेको परिवर्तित वर्तमान समयमा क्षेत्रीय, जातीय र वर्गीय आधारमा परिवारका ज्येष्ठ नागरिक र बालबालिकाको हेरचाहमा आएको कमिको अवस्थालाई प्रष्ट समीक्षा गर्न सकिन्छ।

महल ४: लिङ्ग कुन हो ?

शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षा आदि सेवा र विशेष व्यवस्था लगायतका हरेक क्षेत्रमा महिला, जातजातिहरूको पहुँचको अवस्था मूल्यांकन गर्न यो प्रश्न महत्वपूर्ण छ। त्यसैले जनगणनामा सोधिएका सबै प्रश्नहरूको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्न महिला र पुरुषका आधारमा तुलनात्मक तथ्याङ्क उत्पादन गर्नु पर्दछ।

जनगणना २०६८ अनुसार नेपालको कुल जनसंख्याको आधा भन्दा पनि बढी (५१.५%) महिलाहरूको जनसंख्या रहेको छ।

कुन प्रदेश, स्थानीय तह र जातजातिमा छोरीको जन्मने दर घटदो छ, हेर्न र त्यसमा उपयुक्त रणनीति लिन यो तथ्याङ्क अति आवश्यक छ।

एकातिर सरकारले समानताका लागि बृहत् प्रयास गरिरहेको छ। २०६८ सालमा जन्मदाको लैङ्गिक अनुपात (१०० महिलामा) १०५ भएकोमा शहरी क्षेत्रमा ११२ र शिक्षा, सामाजिक र आर्थिक अवस्था सरदरमा राम्रो भएका केही जिल्लामा ११८ सम्म हुनुले कतै नेपालमा पनि जन्मसकेका छोरीमा लालनपालनमा हुने विभेद घट्दै जान थालेका समुदायमा छोरीको जन्ममै विभेद सुरु भएको त हैन भनेर सचेत हुनु पर्ने देखिन्छ^९। त्यसैले यस प्रश्नबाटै महत्वपूर्ण र संवेदनशील तथ्याङ्क प्राप्त हुने साथै २०६८ देखि १० वर्षको समय अवधिमा यस्तो वास्तविक संख्या पत्ता लग्ने भएकोले यस तर्फ विशेष ध्यानमा राखेर यी प्रश्न सोध्नु पर्दछ।

^९ स्रोत : के.त.वि ले उपलब्ध गराएको १० प्रतिशत नमुना तथ्याङ्कका आधारमा विश्लेषण गरिएको

महल ५: जन्म कहिले भएको हो र पूरा भएको उमेर कति हो ?

सामाजिक तथा आर्थिक विकासको लागि उमेर समूह अनुसारको जनसंख्याको महत्व रहेको छ । नेपालमा काम गर्ने उमेर समूह (१५-५९वर्ष) को जनसंख्या ५७ प्रतिशत र आश्रित जनसंख्या १५ वर्षभन्दा कम उमेरका ३४.९ प्रतिशत र ५९ वर्षभन्दा माथिका जनसंख्या ८.१ प्रतिशत रहेका छन् । यसले नेपालमा जनसंख्याको लाभांश^८ रहेको भन्ने देखिएको छ र यो अब २०३० देखि घट्ने अनुमान छ ।

त्यसैले यस उमेर समूहको नेपालले सदुपयोग गर्नुपर्ने अवसर छ । त्यस्तै यस प्रश्नले आश्रित जनसंख्या (ज्येष्ठ नागरिक तथा बालबालिका) को व्यवस्थापनको लागि काम गर्न प्रत्येक वडादेखि गाउँ तथा नगरपालिका स्तरमा उमेर समूह अनुसारको जनसंख्या मापन गर्न ठूलो महत्व राख्दछ । यसबाट स्याहारसुसारमा काम गर्ने संरचना र जनशक्ति तयार गर्ने आधार प्राप्त हुने हुनाले सही उमेर भन्न नसक्नेलाई उदाहरण दिएर सहजीकरण गर्नु पर्दछ ।

महल नं.६: जन्मदर्ता गर्नु भएको छ ? (पाँचवर्ष वा सोभन्दा कम उमेरकालाई मात्र)

जनगणनाको इतिहासमा यो प्रश्न पहिलो पटक राखिएको हो । सन् २०२४ सम्ममा पाँच वर्ष वा सोभन्दा कम उमेरका बालबालिकाको जन्मदर्तालाई सर्वव्यापी बनाउने राज्यले अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता जनाएको सन्दर्भमा यस प्रश्नलाई निकै महत्वपूर्ण मानिएको छ ।

प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचानसहित नामकरण, जन्मदर्ताको हक हुनेछ भनी जन्मदर्तालाई मौलिक हकका रूपमा व्यवस्था गरेको भए तापनि पञ्जीकरणका घटना दर्ताको तथ्याङ्कमा जन्मदर्तामा पुरुषको तुलनामा महिलाका दर्ताहरू सूचना तथा चेतनाको कमी भएर उल्लेख्य रूपमा कम भएको देखिन्छ । भौगोलिक विकटताको कारणले हिमाल तथा पहाडका ग्रामिण भेगमा साथै विभिन्न जातजाति तथा लोपोन्मुख समुदायमा जन्मदर्ता नभएको हुनसक्छ । बाल अधिकार सुनिश्चित गर्न यस प्रश्नमार्फत् धेरै महत्वपूर्ण प्रमाण संकलन गर्न सकिने छ ।

महल ७: नाम ....को जातजाति के हो ?

सामाजिक समावेशीकरणको दृष्टिकोणबाट जात/जातिको तथ्याङ्कलाई एक महत्वपूर्ण पहिचानको विषयसँग जोडेर हेरिन्छ । नेपाली समाजमा जात/जातिगत संरचना निकै नै जटिल रहि आएको छ । राष्ट्रिय जनगणना २०५८ मा १०१ प्रकारका जात/जातिहरूको पहिचान भएको थियो भने यो संख्या बढेर २०६८ मा १२५ पुगेको छ । मुलुकमा पछिल्लो राजनीतिक परिवर्तन पश्चात् समाजमा देखा परेको जातीय/क्षेत्रीय सचेतना आदिलाई मनन गरी थर र जात/जाति लेख्ने बेलामा निष्पक्ष भई यथार्थ विवरण ल्याउन गणक तथा सुपरिवेक्षक बढी होसियार हुनुपर्ने देखिन्छ ।

यसपटक पनि जनगणनामा व्यक्ति नाम र थरको तथा जातजाति महल समेत राखिएकोले थर बाट आउने अलमललाई हटाउन सहयोगी सिद्ध हुनेछ । जस्तै: दलित तथा बाहुन छेत्रीहरूको थर एकै प्रकारको

^८ आश्रित जनसंख्या (१५वर्ष मुनिका र ६० वर्ष माथिका) भन्दा काम गर्ने उमेर समूह (१५-५९वर्ष) को जनसंख्या बढि भएको अवस्था

२०६८ को जनगणनाअनुसार दशवटा मुख्य जातजातिहरू क्रमशः

क्षेत्री (१६.६%), पहाडी ब्राम्हण (१२.२%),
मगर (७.१%), थारु (६.६%),
तामाङ (५.८%), नेवार (४.९९%),
कामी (४.८%) मुसलमान (४.४%),
यादव (३९.८%) र राई (२.३%) रहेको छ ।

(जस्तै: गौतम, घिमिरे आदि) हुने हुँदा थरको ठाउँमा जातजाति राख्दा प्रस्ट तथ्याङ्क आउनेछ । त्यस्तै, मानौ कि उत्तरदाताले लामा थर भनेमा यो लामा तामाङ लामा, गुरुङ लामा, शेर्पा लामा वा मनाङ्गे लामा आदि हुनसक्ने हुनाले जातजाति सोधी राख्नुपर्छ ।

सीमान्तकृत तथा लोपोन्मुख जाति (राउटे, कुसुन्डा, चेपाङ, राजवंशी, चमार, मुसहर, बादी, राजी आदि)

को गणनामा विशेष ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ । कुन जात/जातिको संख्या कति पुगेको छ भन्ने कुराको जानकारी लिनुपर्ने र यसले दूरगामी प्रभाव पनि पर्ने भएको हुँदा यसतर्फ थप प्रश्न आवश्यक पर्नसक्दछ । सामाजिक समावेशीकरण सम्बन्धी नीति/कार्यक्रम तर्जुमाका लागि जात/जातिगत तथ्याङ्कले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने हुँदा जातजातिको सही विवरण लिन गणकहरूले आफुले गणना गर्ने स्थानका बारेमा लोपोन्मुख जातजातिको तथ्याङ्क ल्याउन आवश्यक सहजीकरण गर्नुपर्दछ ।

महल ८: पुर्खाको भाषा कुन हो ?	महल १०: दोस्रो भाषा कुन हो ?
महल ९: मातृ भाषा कुन हो ?	महल ११: कुन धर्म मान्नु हुन्छ ?

सामाजिक समावेशीकरणको दृष्टिकोणबाट भाषा तथा धर्म पनि महत्वपूर्ण एवं सबैको सरोकारको विषय

जनगणना २०६८ अनुसार मुख्य दश मातृभाषाहरू :

नेपाली (४४.६%), मैथिली (११.७%),
भोजपुरी ६%), थारु (५.८%),
तामाङ (५.१%), नेवार (३.२%),
बजिका (२.९९%), मगर (२.९८%),
उर्दु (२.७%) र अवधी (१.८९%)

मुख्य धर्म :

हिन्दू (८१.३४%), बौद्ध (९.०४%),
इस्लाम (४.३९%), किराँत (३.०५%),
ईसाई (१.४२%), प्रकृति (०.४६%),
बोन (०.०५%), जैन (०.०१%)

हो । जनगणना २०५८ अनुसार नेपालमा ९६ प्रकारका मातृभाषाहरूको पहिचान भएकोमा २०६८ सालमा १२३ मातृभाषाको पहिचान भएको छ । त्यसैगरी जनगणना २०५८ मा ७ प्रकारका धर्महरूको पहिचान भएकोमा जनगणना २०६८ मा प्रकृति, बोन र बहई धर्महरू थप पहिचान भई १० धर्म पुगेका छन् । हाल नेपाली समाजमा धार्मिक एवं भाषिक स्वतन्त्रता तथा यसप्रति बहूदो सचेतनाका कारणले गर्दा पहिलेको जनगणनामा भन्दा बढी संख्यामा धर्म वा मातृभाषाको पहिचान हुनसक्दछ । भाषा तथा धर्मसम्बन्धी विवरण संकलन गर्दा निम्न कुराहरूलाई ध्यान दिनु पर्छ:-

- पुर्खाको भाषा वा पहिचानको भाषा जनगणनामा पहिलोपटक समावेश गरिएको हो र यो उत्तरदाताको

सामुदायिक वा जातीय भाषासँग जोडिएको हुन व नहुन पनि सक्दछ ।

- वक्ताले पुर्खाको भाषा बोल्न जानेको वा नजानेको पनि हुन सक्दछ भने मातृभाषा बोल्न जानेकै हुनु पर्दछ ।
- मातृभाषा भन्नाले व्यक्तिले पहिलो भाषाका रूपमा बोल्ने जानेको भाषा बुझिन्छ । दोस्रो भाषा वक्ताले प्रयोग गरिरहेको आफ्नो मातृभाषा बाहेक छिमेकी वा समुदायमा बोलिने अन्य बोलिचालीको भाषालाई बुझिन्छ । पुर्खाको भाषा र मातृभाषाको तुलनात्मक तथ्याङ्कबाट मात्र कुनै भाषा लोपोन्मुख भइरहेको वा नभएको बारेमा निक्कै गर्न सकिने र सोहीअनुरूप भाषाको जगेर्नामा राज्यले अपनाउनु पर्ने नीति तथा कार्यक्रमहरू तय गर्न सघाउ पुग्छ ।
- भाषिक तथा धार्मिक हिसाबले कुन भाषा बोल्ने वा धर्म मान्नेको संख्या कति छ, भन्ने तथ्याङ्कै आधारमा समावेशी नीति तर्जुमा गर्न सजिलो हुन्छ ।
- भाषा र धर्म व्यक्ति पिच्छे, फरक हुने भएकोले लैङ्गिकताका आधारमा समेत भाषा र धर्मका विवरणहरू विश्लेषण गर्नु पर्ने हुन्छ ।
- धर्म भनेको मानिसले मानिआएको वा परिवर्तन गरेको संस्कार र विश्वास भएको हुनाले धर्मको सम्बन्धमा व्यक्तिले जुन धर्म भन्यो गणकले त्यही लेख्नुपर्दछ ।

महल १२: कुन देशको नागरिक हुनुहुन्छ ?

जनगणनाको क्रममा नेपालभित्र अक्सर बसोबास गर्ने सम्पूर्ण व्यक्तिहरू (कुटनीति सेवामा संलग्न तथा शरणार्थीको रूपमा बसोबास गर्ने विदेशी नागरिकहरू बाहेक) को गणना गर्ने भएकोले अन्य विदेशी नागरिकहरूको पनि गणना गरिन्छ । यस प्रश्नको उद्देश्य नागरिकता प्रमाणपत्र लिएको नलिएकोसँग सम्बन्धित छैन । देशको जनसांख्यिक संरचनामा विदेशी नागरिकहरूको उपस्थितिको संख्या बारेको तथ्याङ्क यस महलको प्रश्नबाट आउने कुरामा गणक सजग हुन पर्दछ ।

नेपालमा जनगणना २०६८ अनुसार नेपाली नागरिकहरू ९९.४८ प्रतिशत, भारतका नागरिक ०.४५ र चीनका नागरिक ०.०१ प्रतिशत र बाँकी अन्य देशका नागरिकहरूको बसोबास रहेको देखिन्छ ।

महल १३: वैवाहिक स्थिति के हो ?

वैवाहिक स्थिति भन्नाले गणनाको समयमा १० वर्ष र सोभन्दा माथिको उमेरका व्यक्तिको विवाहको स्थितिलाई बुझाउँछ । जनगणना २०७८ मा हाल समाजमा विवाहको स्थिति, कानुनी व्यवस्था र गणनाको प्रयोजनका लागि विवाहका स्थितिहरू अविवाहित, विवाहित, विधुर/विधुवा, पारपाचुके र छुट्टिएको गरी पाँच प्रकारमा विभाजन गरिएको छ । पछिल्लो समयमा अविवाहित वा पारपाचुकेका संख्या बढेको हुन सक्ने कुरामा गणक सचेत हुन पर्दछ । यस प्रश्नको उत्तरबाट एकल महिलाहरूको अवस्थाको जानकारी हुने र सामाजिक सुरक्षामा समावेश गर्न, लैङ्गिक हिंसा तथा विभेद विरुद्धका नीतिहरू तर्जुमा गर्न उपयोगी तथ्याङ्क प्राप्त हुनेछ । सामाजिक प्रतिष्ठाका कारणले पारपाचुके वा श्रीमान्/श्रीमती छुट्टिएर बसेको घटनाको विवरण दिन नरूचाउने पनि हुनसक्छ, यसैले यस प्रश्नको उत्तर पाउन गणकले संवेदनशीलताका साथ थप प्रश्नहरू गनुपर्ने हुन्छ ।

महल १४: कति वर्षमा विवाह गर्नुभयो ?

विवाह र विवाह हुँदाको उमेर प्रत्यक्षरूपमा प्रजनन स्थितिसँग सम्बन्धित हुन्छ। जति छिटो विवाह हुन्छ, त्यति महिलाको प्रजनन दर बढी हुने र यसले जनसंख्या बृद्धिमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने भएकोले यस प्रश्नको विवरणले जनसंख्या व्यवस्थापन गर्न आवश्यक नीति तथा कार्यक्रम निर्माणमा सहयोग पुग्छ।

बंगलादेश र भारतपछि दक्षिण एसियामा बाल विवाह दर उच्च भएको तेस्रो देश नेपाल हो। नेपालमा ३७ प्रतिशत महिलाहरूले १८ वर्षभन्दा अगाडि नै विवाह गर्छन् भने १५ वर्षभन्दा पहिले नै विवाह बन्धनमा बाँधिनेको अनुपात १० प्रतिशत रहेको छ^९। सरकारले तोकेको न्यूनतम विवाह गर्ने उमेर २० वर्षभन्दा कम उमेरमै धेरैले विवाह गरेको देखिन्छ।

यस प्रश्नबाट हिमाल, पहाड, तराई तथा कून जाति, वर्ग र समुदायमा बालविवाहको दर उच्च रहेछ भन्ने जानकारी प्राप्त हुन्छ। बाल विवाहको कारण वैवाहिक जीवन दिगो नहुने, परिपक्व नभई सन्तान जन्माउँदा स्वास्थ्य सम्बन्धी विभिन्न समस्याहरू देखिने, लैङ्गिक हिंसा, यौनजन्य हिंसा, बालश्रम, वेचविखन जस्ता थप हिंसाहरूले बालिका र महिलाहरू थप प्रताडित हुन पुग्दछन्। यसले महिलाहरूको भुमिका र सहभागितालाई न्यून बनाई समतामूलक समाज निर्माण गर्न बाल विवाह बाधक तत्व बन्न पुग्दछ। बालविवाहका कारण खोतल र बालविवाहलाई निरूत्साहित गर्न नीतिगत सुधारमा पहलको लागि थप प्रश्न गरी विवाहको सही उमेर ल्याउन पर्दछ।

महल १५- १८: शैक्षिक अवस्था सम्बन्धमा

शिक्षासम्बन्धी प्रश्नले देशको सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक अवस्था बुझ्न सजिलो हुन्छ। यी महलहरूबाट साक्षरता दर, उच्च शिक्षा/प्राविधिक शिक्षा आदिमा लैङ्गिक, अपाङ्गता, धर्म, भाषा, जात/जातिगत आधारमा पहुँचबारे जानकारी प्राप्त हुने र यसैका आधारमा राज्यले उपयुक्त शैक्षिक नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूको तर्जुमा/कार्यान्वयन गरिने र यो नीतिले कसरी विभिन्न प्रदेशमा, जात/जातिका

जनगणना २०६८ ले छ वर्ष वा सो भन्दा माथिको जनसंख्यामा ६७ प्रतिशत व्यक्तिहरू साक्षर रहेको मध्ये पुरुष ७६ प्रतिशत र महिला ५८ प्रतिशत साक्षर रहेको देखाएको छ। २०५८ सालमा महिलाहरूको साक्षरता दर ४३ प्रतिशत र पुरुषको साक्षरता दर ६६ प्रतिशत रहेको थियो।

बालिका र महिलाहरूलाई मद्दत गरिरहेको छ भनेर हेर्न सकिन्छ। उदाहरणका लागि शिक्षामा यतिका लगानी बाबजुद लैङ्गिक दुरी कायम छ। शिक्षामा जातीय दुरी कति कम भयो, कति विपन्न वर्गका मुस्लीम, मुसहर लगायतका कुन जातजातिको पहुँच कम छ भनेर हेर्न सकिन्छ।

● हाल केही जात/जातिहरू आफ्नो मातृभाषामा अध्यापन गराइने विद्यालयमा, उदाहरणका लागि मुस्लिमले मदरसा र तामाङ/लामाले गुम्बामा आफ्ना

छोराछोरीलाई अध्ययनका लागि भर्ना गर्ने क्रम बढिरहेकोले यसबारे पनि महत्वपूर्ण जानकारी प्राप्त

^९ राष्ट्रिय योजना आयोग (२०१७). नेपाल दिगो विकास लक्ष्यहरू वर्तमान अवस्था र भावी मार्गचित्र: २०१६-२०३०

गर्न सकिन्छ । कुन क्षेत्र, जात/जाति वा धर्म मान्नेहरूले आफ्ना छोरा/छोरीहरूलाई कस्तो स्कूलमा र कुन तहसम्म पठाउने गर्छन् भन्ने कुराको जानकारी पनि यस अन्तर्गत प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

- भुक्तम्प, बाढी, पहिरो, कोभिड जस्ता माहामारीले शिक्षामा लैङ्गिक र समावेशी दृष्टिले कस्तो असर पऱ्यो जस्ता विषयमा यस प्रश्नबाट जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

महल १९-२५: बसाइँसराई सम्बन्धमा

महल नम्बर १९ देखि २५ सम्मका प्रश्नहरूले गणना हुने व्यक्तिको जन्मस्थान, आन्तरिक एवं बाह्य बसाइँसराई र बसाइँसराईको कारणबारे जानकारी लिने उद्देश्य राखेको छ । व्यवसाय, रोजगारी, अध्ययन, विवाह, आश्रित, सशस्त्र द्वन्द्व, घरेलु हिंसाजस्ता विभिन्न कारणहरूले मानिसहरू आफ्नो जन्मस्थल छोडेर अन्यत्र बसाइँसराई गर्ने गर्दछन् । यस प्रश्नको विषयमा विवरण संकलन गर्दा मुख्यरूपमा निम्न कुराहरूमा ध्यान दिनु पर्दछ:-

- लैङ्गिक एवं सामाजिक समावेशीकरणको दृष्टिकोणले कुन जात/जाति, वर्ग वा समुदायका मानिसहरूले के कस्ता कारणहरूले बसाइँसराई गर्ने गरेका छन् भन्ने जानकारी आवश्यक हुन्छ । प्राकृतिक विपत्ति/दैवी प्रकोप, द्वन्द्व, हिंसा, विभेद, सम्बन्ध विच्छेद, मानव बेचबिखन, मर्यादित रोजगारीको अभाव आदि केही उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ ।
- यस प्रश्नबाट प्राप्त हुने विवरणले आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराई तथा यसबाट श्रृजना हुने सामाजिक अव्यवस्थालाई सम्बोधन गरी लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशी नीति तथा कार्यक्रमहरूको तर्जुमा गर्न सहयोग मिल्ने हुनाले १९ देखि २५ सम्मका प्रश्नहरू गम्भिरताका साथ सोध्नु पर्दछ ।

जनगणना २०६८ अनुसार नेपालमा बसोबास गर्नेमध्ये नेपालमा नै जन्मेका करिब ९८.२ प्रतिशत र विदेशमा जन्मेका १.८ प्रतिशत रहेका छन् । आन्तरिक बसाइँ सराईको तीन प्रमुख कारणहरूमा विवाह (२३.६ %), आश्रित (२०.४ %) र कृषि (१४.९ %) रहेका छन् । आफ्नो जन्म स्थान छोडी अर्को जिल्लामा बस्ने ५७.४ प्रतिशत महिलाहरू रहेका छन् भने ती मध्ये ६१.८ प्रतिशत महिलाहरू विवाह र आश्रित भएको कारण बसाइँसराई भएको देखिन्छ ।

महल २६-२८: विवाहित महिलाको प्रजनन् सम्बन्धमा

यसमा प्रजनन् उमेर (१५ देखि ४९ वर्ष) भित्रका विवाहित महिलाले हालसम्म र वितेको एक वर्षमा जन्माएका सन्तानहरूको विवरणबाट महिलाको प्रजनन् दर मापन गर्न खोजिएको छ । प्रजनन्को विवरण संकलन गर्न गणकले निम्न कुरामा ध्यान दिनु पर्दछ:-

- मृत अवस्थामा जन्म भएको बच्चाको गणना गरिदैन तर पनि शिशुको जन्मपश्चात् मृत्यु भएको अवस्थाको बारेमा भने विवरण लिनु पर्ने हुन्छ । मृत्यु भएका सन्तानहरूको विवरण सोध्नु अत्यन्त संवेदनशील विषय भएकोले सो को विवरण दिन आमाबाबुलाई सहज नहुन सक्छ । यद्यपी प्रजनन् र मृत्युसम्बन्धी अध्ययनका लागि यो विवरण आवश्यक हुने कुराको बोध गराउनु पर्दछ ।
- हालसम्म जन्माएका सन्तानहरूको विवरण दिंदा उत्तरदाताले विशेष गरी विवाह गरेर गएका छोरीहरूको विवरण दिन छुटाउने सम्भावना बढी भएकोले गणकले विवाह भएका छोरीहरू छुटेको नछुटेको बारेमा पुनःसोध्नी यकिन गर्नुपर्दछ ।

महल २९: आश्रित बालबालिका सम्बन्धमा

१८ वर्षमुनिका केटाकेटीहरूको बसोबास-घरेलु कामदार तथा असुरक्षित रूपमा बसेका समेतको विवरण यो महलबाट प्राप्त हुन सक्छ। यो तथ्याङ्कले बालबालिकाको माया तथा हेरचाहमा कमि भएको अवस्थालाई जनाउँछ। यसमा पनि धेरै बालबालिकाहरू आफन्तहरूसँग बसिरहेका हुनसक्छन्। यसको सही तथ्याङ्क सजिलै नआउन सक्छ, त्यसैले पूरकप्रश्न सोध्न जरूरी हुन्छ। आर्थिक वा अन्य कारणले कतिपय परिवारहरूमा आफ्ना बालबालिकाहरू त्यसमा पनि छोरीहरू स्कूल पठाउन नसकेर गोठमा काम गर्न पठाउने (हिमाली भेगमा), कमलरी प्रथा (मधेसमा), आर्थिक समस्याका कारण बालबालिकाहरू अर्काको घरमा काम गर्न पठाउने गरेको पाइन्छ। विदेशिने व्यक्तिहरूको संख्या अत्याधिक बढिरहेको हालको अवस्थामा विदेशिएका कुन भेगका, जातजातिका व्यक्तिहरूका वच्चाहरूको अवस्था (कोसँग बसेका छन्?) बुझ्न थप प्रश्न गर्न आवश्यक हुन्छ।

जनगणना २०६८ मा १६ वा सोभन्दा मुनीका बालबालिकाहरू मध्ये आमाबुवासँग ८७.१ प्रतिशत, आमासँग ९.१ प्रतिशत, बुवासँग ०.७ प्रतिशत, बाबु र सौतेनी आमा ०.२ प्रतिशत र बाँकी अन्य व्यक्तिसँग बसोबास गरेका छन्।

आफ्नो आमा बुवासँग बस्न नपाएका वच्चाहरूको हुर्काइ अत्यन्त संवेदनशील हुने र त्यस्ता बालबालिकाहरू नै सुविधा एवं अवसरहरूबाट वञ्चित हुने गरेको हुँदा त्यस्ता वच्चाहरू कस्ता व्यक्तिमा आश्रित भइरहेका छन् जस्ता विवरणबाट बालबालिकासम्बन्धी प्रभावकारी नीति, योजना र कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने हुन्छ।

महल ३०: अपाङ्गता भएका व्यक्ति सम्बन्धमा

देशभित्र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका गणना गरिने हुँदा व्यक्तिगत विवरण लिने क्रममा अपाङ्गताको प्रकार अनुसार अपाङ्गता भएको व्यक्ति भए/नभएको बारेमा विशेष चनाखो भई सही जानकारी लिनु पर्दछ। यसबाट अपाङ्गता भएका महिला तथा पुरुष व्यक्तिहरूको लागि राज्यले चाल्नुपर्ने नीतिगत व्यवस्थाको लागि आवश्यक आधारभूत तथ्याङ्क संकलन गर्न सकिन्छ। विभिन्न सामाजिक परिवेश, अन्धविश्वास, विवाह हुन नसक्ने भय, आर्थिक बोझ, अपहेलना वा विभेद हुने डर तथा अपाङ्गतालाई पूर्वजन्मसँग जोड्ने प्रवृत्तिको कारण अपाङ्गता सम्बन्धी विशेष गरी महिलाहरूको विवरण संकलन गर्नु अत्यन्त चूनौतीपूर्ण रहेको छ। त्यसैले, अपाङ्गतासम्बन्धी सिधा प्रश्नले मात्र यथार्थ विवरण ल्याउन अत्यन्त कठीन हुने भएकोले गणकले अपाङ्गताका १२ वटै वर्गीकरणलाई राम्ररी पहिचान गरेर प्रश्न सोध्न सक्नुपर्छ।

जनगणना २०६८ अनुसार देशको कुल जनसंख्याको १.९४ प्रतिशत जनसंख्यामा कुनै एक वा बढी प्रकारको अपाङ्गता रहेको देखिएको छ भने २०५८ को जनगणनामा ०.४६ प्रतिशत थियो।

- २०६८ को जनगणनामा ८ प्रकारका अपाङ्गताको बारेमा मात्र विवरण संकलन गरेकोमा अहिलेको गणनाले थप नयाँ किसिमका अपाङ्गतालाई महत्व दिएर विवरण संकलन गर्दैछ। जस्तै अनुवंशीय रक्तश्राव (हेमोफेलिया), अटिजम् र बौद्धिक अपाङ्गता।
- परिभाषा गरिएअनुसार शरीरको अङ्ग जस्तै:

हात/खुद्रा लुलो र सांगुरो भएको, होचा वा पुड्का, छोटो वा अररो भएको वा पूरा शरीर बाङ्गिएको वा कुनै अंगमा सामान्यरूपले काम गर्न नहुने गरी कुनै किसिमको समस्या पो छ की भनेर सोधी उत्तर लेख्नुपर्छ ।

- कतिपय अपाङ्गता सानै उमेरमा थाहा नपाउने भएर विवरण नआउन सक्छ, यस्तो अवस्थामा पूरक प्रश्न जस्तै: उमेरसँगै सामान्य व्यवहार नदेखिने, सञ्चारमा समस्या देखिने, अस्वाभाविक प्रतिक्रिया देखाउने, एउटै क्रिया दोहोर्‍याइरहने, अन्य व्यक्तिसँग घुलमिल नगर्ने जस्ता व्यवहार गर्छ की भन्ने सोधी यकिन गर्नुपर्छ ।

महल ३१-३७: आर्थिक क्रियाकलाप सम्बन्धमा

महल ३१ देखि ३७ सम्म सोधिने प्रश्नहरूले गणना हुने परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने १० वर्ष माथिका प्रत्येक सदस्यले वितेको १२ महिनामा गरेका आर्थिक र गैर आर्थिक क्रियाकलापहरूमा संलग्नताको अवस्थाबारे विवरण संकलन गर्ने उद्देश्य राखेको छ । यहाँ काम, आर्थिक काम, गैर-आर्थिक काम भनेको के हो भनेर सबैभन्दा पहिला बुझ्नु पर्छ ।

काम: कुनै पनि उमेरका व्यक्तिले आफ्नो वा अरूको उपभोगको लागि तलब लिएर वा नलिइकन भएपनि वस्तु तथा सेवाको उत्पादन गर्ने क्रियाकलापलाई काम भनेर बुझ्नुपर्छ ।

आम्दानी हुने आर्थिक काम:

- कृषि/आफ्नै खेतीपातीका कामहरू, तलब/ज्याला लिएर गरिने कामहरू र आफ्नै (गैरकृषि) व्यवसायमा गरिने कामहरू
- तलब/ज्याला नलिई आफ्नै खेतीपातीसम्बन्धी गरेका क्रियाकलापहरू,
- तलब/ज्याला लिई गरेका कुनै पनि कृषि तथा गैरकृषि कामहरू,
- आफ्नै गैरकृषि व्यवसाय (खुद्रा पसल चलाउने, मैनबत्ती बनाउने, गाडी चलाउने, धागोपोते बनाई बेच्ने आदि) । तलब नलिई आफ्नै खेतिपाती गरेका क्रियाकलापलाई रकम प्राप्त नहुने ठानी आर्थिक कार्य नमान्न सक्छ, त्यसलाई गणकले स्पष्ट पार्नु पर्दछ ।

आम्दानी नहुने आर्थिक काम: आफ्नै परिवारको उपभोगका लागि भएपनि गरिने वस्तुहरूको उत्पादन गर्ने क्रियाकलापहरू जस्तै: दाउरा संकलन, पानी जोरजाम गर्ने, घरमा वा अन्यत्र गई खाद्य सामग्री उत्पादन गर्ने वा प्रशोधन गर्ने काम, स्वेटरहरू बुन्ने, डोको, सुकुल बुन्ने आदि कामहरूले आम्दानी नहुने आर्थिक कामहरू बुझाउँछ । यी घरायसी प्रयोजनका लागि गरिएका उत्पादनका कामहरूले प्रत्यक्षरूपमा आर्थिक लाभ नभए तापनि खर्चलाई जोगाई आम्दानीलाई सघाउने भएकोले आर्थिक काम अन्तर्गत राखिन्छ ।

जस्तै: आदिवासी जनजाती महिलाहरूले धेरै समय स्थानीय/घरेलु छुयांग/रक्स उत्पादनको काममा लगाई आफ्नो विभिन्न सामाजिक, धार्मिक, संस्कार तथा सांस्कृतिक प्रयोजनका लागि सदुपयोग भइरहेको हुन्छ । विशेषगरी यस्ता काममा महिलाहरू संलग्न भएका हुन्छन र आम्दानी नहुने भनि नटिपाउन सक्छन, यसलाई उदाहरण दिएर प्रष्ट पार्नु पर्छ ।

गैर आर्थिक काम: आफ्नै घरायसी प्रयोजनको लागि सेवा उत्पादन गर्ने क्रियाकलापहरू, जस्तै - खाना पकाउने, लुगा धुने, भाँडा माफ्ने, सरसफाई गर्ने, विरामी, बालबालिका वा वृद्धको स्याहारसुसार गर्ने आफ्नो घरमै रहेको सानो करेसावारीमा तरकारी, फलफुल लगाउने, आफ्नै घरको सामान्य मर्मत संहार गर्ने आदि जस्ता कुनै वस्तुको उत्पादन नहुने घरायसी कामहरू, तलब ज्याला नलिई राजनीतिक वा सामाजिक क्षेत्रमा गरिने सामाजिक कार्य/स्वयंसेवकका काम, अध्ययन मात्र गर्ने काम गैर आर्थिक काम हुन् । यस्ता काम मात्र गर्ने तर अरू कुनै पनि आर्थिक काम नगर्ने व्यक्तिलाई गणना प्रयोजनको लागि काम नगरेकोमा लिइन्छ ।

आर्थिक क्रियाकलापसम्बन्धी विवरण लिँदा ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने कुराहरू:

- परिवारका महिला, विद्यार्थी, ज्येष्ठ नागरिक, १० वर्ष वा सो भन्दा माथिका बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति जो सुकैले पनि घरपरिवारले सञ्चालन गरेका कृषि तथा गैरकृषि आर्थिक कार्यहरूमा ठूलो संख्यामा पूर्ण वा आंशिकरूपमा सहयोग गरेका हुनसक्छन् तर उनीहरूको विवरण सजिलै नआउन सक्दछ ।
- महिलाहरूले गर्ने गरेका आम्दानी नहुने खालका कामहरूको (माथि उल्लेखित) आर्थिक काममा गणना नहुन सक्दछ, सूचना लुक्नसक्दछ ।
- घरमा कोही महिला वा बालबालिकाहरू अरूको घरमा काम गर्न पठाएको छ, भने पनि यसबारे विवरण नदिन सक्दछ ।
- दलितहरूले गर्ने काम, शौचालय सफा गर्ने, बाटो सफा गर्ने (शहरी क्षेत्रमा, काठमाडौंमा-पोडे, डोम समुदायमा), चाँडपर्वमा बाजा बजाउने, गाना गाउने, मोचीले जुत्ता सिउने काम जस्ता परम्परागत रूपमा गरिआएका कामहरू, सुडेनीले गर्ने काम, बच्चा तथा सुत्केरीलाई तेल मालिस गर्ने जस्ता कामको गणना नहुन सक्छ । विवरण लिने क्रममा यी सबै लुक्न सक्ने आर्थिक काम र त्यस्को संवेदनशील पक्षमा सचेत भै उदाहरण दिएर विवरण संकलन गर्न सक्नुपर्छ ।

महल ३१: गत १२ महिनामा सबै किसिमको आम्दानी हुने वा नहुने आर्थिक काम जम्मा कति महिना गर्नुभयो ?

प्रश्नानुसार वितेको १२ महिनामा गरेका काम र अवधि (महिनामा) को बारेमा विवरण भर्दा सबभन्दा पहिला (क) गरेका कामहरूको पहिचान गर्ने र (ख) पहिचान गरिएका काम कति महिना गरेको सो निर्धारण गर्न उत्तरदातालाई सहजीकरण गर्नुपर्दछ ।

धेरैजसो महिलाहरूले आम्दानी नहुने आर्थिक काम र गैर आर्थिक काम (घरायसी) दुवै एकै समयमा पनि गरिरहेका हुन्छन् तर महिलाले खासै केही काम नगरेको वा घरधन्दामात्र गरेको भन्ने जवाफ दिन सक्छन । यस्तो अवस्थामा घरधन्दामा के-के काम गर्नुहन्छ, भनी पूरक प्रश्नहरू सोध्नुपर्दछ र उनीहरूले गर्ने गरेका काम मध्ये आर्थिक काम र गैर आर्थिक काम (घरायसी) काम छुट्याई उक्त काम कति समय गरेको हो हिसाव गरी लेख्नुपर्छ ।

- जस्तै: वस्तुभाउ चराउने, घाँसपात गर्ने, सागपात, तरकारी वा अरू कुनै सामग्री बजार लगी बिक्री गर्ने वा आफ्नै उपभोगको लागि घरैमा ढिकी-जाँतोबाट खाद्यवस्तु प्रशोधन गर्ने गरेको भए आम्दानी हुने (आर्थिक) काम गरेको हुन्छ। यी कामहरू घरायसी काम होइनन्, आम्दानी हुने काम हुन्।
- महिला वा पुरुषले आफ्नो उपभोगका लागि घरमै बसी राडीपाखी बुन्ने, गलैँचा बुन्ने, स्वेटर बुन्ने वा ज्याला/मजदुरी लिई अरूको लागि बनाइदिने वा यी सामग्री बजारमा वा अरूलाई बिक्री गर्न बनाएको भए पनि आम्दानी हुने काम गरेको हुन्छ। यी कामहरू घरधन्दाका काम होइनन्, आम्दानी हुने (आर्थिक) काम हुन्, यस्मा गणकले अर्थ बताएर विवरण लिन सहजीकरण गर्नु पर्ने हुन्छ।
- महिलाहरूले अहिले गर्न थालेका घरजग्गा कारोवारको काम, विमाको काम, घरमै बसेर गर्ने अनलाइन काम, प्राङ्गारिक मल बनाउने जस्ता काममा पनि संलग्न भएर आम्दानी गरिरहेका हुनसक्छन्।

पारिवारिक तथा सामाजिक हिसाबमा महिलाले गर्नेपर्ने वा गरिरहेका कामलाई काम नै नमान्ने प्रवृत्ति अझै कायमै रहेको पाइन्छ। यस्तो अवस्थामा नेपाली महिलाहरूको घरेलु कामको मूल्याङ्कन मात्र होइन उनीहरूले त्यसमा दिने समय कम गर्ने कुरा निकै चुनौतिपूर्ण छ। एक जना नेपाली महिलाले दिनमा कति समय काम गर्छिन् भन्ने विषयमा यकिन गर्न मुस्किल हुनुसक्छ। हाल दैनिक १२ घण्टा काम गर्छिन् भन्ने छ। जसलाई दिगो विकास लक्ष्य अन्तर्गत सन् २०३० सम्ममा ६ घण्टा पुर्याउने योजना छ। यस विवरणका आधारमा उपकरणहरू विजुलीको चुल्हो, लुगा धुने मेशीन, खेतमा प्रयोग हुने मेशिनमा सरकारले राहतको प्याकेज ल्याउने नीति ल्याउन सक्छ। पुरुषको तथा परिवारका अन्य सदस्यको सहयोग बढाउने रणनीति ल्याउन सक्छ। कुन भौगोलिक परिवेशका कुन धर्म वा जातजातिमा महिलाको कार्यबोझको प्रवृत्ति कस्तो छ हेर्न सोहि बमोजिमको योजना ल्याउन यस प्रश्नले मद्दत गर्दछ।

यसको अलावा महिलाको सामाजिक सुरक्षा नीति निर्माणको लागि पनि यस्ता घरायसी कामको जानकारी आवश्यक हुन्छ। त्यसैले हामी सबैले महिलाहरूले गर्ने घरायसी कामको वास्तविक तथा सत्य तथ्याङ्क संकलनको लागि सचेत भएर प्रयास गर्नुपर्छ किनकी नेपालमा महिलाका यस्ता काममा निकै ठूलो योगदान रहेको छ।

घरधन्दा गर्ने महिला, विद्यार्थी, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक समेत आर्थिक कामको बारेमा विशेष ध्यानपूर्वक सोध्नु पर्दछ। घरधन्दाको काम गर्ने गृहिणी र विद्यालय जाने गरेका विद्यार्थीले अरू कुनै आर्थिक काम गरेको हुन सक्दछ। यस्ता व्यक्तिहरूले गरेको आम्दानी हुने वा नहुने कार्यहरू छुट्टिने सम्भावना रहन्छ। तसर्थ उनीहरूले कुनै आर्थिक काम गरे की गरेनन् भनेर पूरक प्रश्न सोध्नु पर्दछ।

महल ३२: मुख्य के आर्थिक काम गर्नुभयो ?

महल ३३: काम गरेको ठाउँ/संस्थामा मुख्य रूपमा कस्तो किसिमको वस्तु वा सेवाको उत्पादन हुन्छ ?

महल ३४: यो काममा कुन प्रकारले संलग्न हुनुहुन्छ ?

महल ३५: आर्थिक कामको संस्थागत क्षेत्र कुन हो ?

यी महलका प्रश्नबाट आर्थिक रूपमा सक्रिय जनसंख्याको मुख्य पेसासम्बन्धी सूचकहरू प्राप्त हुने, मुख्य पेसाअन्तर्गतको कामको क्षेत्रसम्बन्धी सूचकहरू प्राप्त हुने र कामको संस्थागत क्षेत्र र काम गर्दाको हैसियत बारेमा थाहा हुन्छ ।

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार नेपालमा १० वर्ष वा सो भन्दा माथिका महिला जनसंख्यामध्ये ४७ प्रतिशत महिलाहरू आर्थिक रूपले सक्रिय देखिन्छन् । आर्थिक रूपले सक्रिय महिलाहरूको ठूलो हिंसा ज्याला नपाउने वा न्यून ज्याला पाउने काममा (कृषिमा ७४ प्रतिशत र दाउरा संकलन, पानी जोरजाम गर्ने, घरमा वा अन्यत्र गई खाद्य सामग्री उत्पादन गर्ने वा प्रशोधन गर्ने काम, स्वेटरहरू बुन्ने, डोको, सुकुल बुन्ने जस्ता आमदानी नहुने आर्थिक काममा ९ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ । यतिका प्रयास बावजुद २०६८ को जनगणनामा कृषि र सेवा बाहेक महिलाका आर्थिक क्षेत्रमा सहभागिता घटेको देखिनु लैङ्गिक समानताका लागि ठूलो सरोकारको विषय बनेको छ ।

आर्थिक क्रियाकलापहरूमा महिलाहरूको संलग्नता वा सहभागिता उल्लेखनीय भएपनि हाम्रो समाजमा महिलाहरूले गर्ने कार्यहरूलाई “आर्थिक कार्य” को रूपमा नलिने र महिलाहरूले गर्दै आएका कतिपय आर्थिक कार्यहरूलाई महत्व नदिइने गरिएको पाइन्छ ।

महिलाहरूले बिहान बेलुका घरधन्धाका काम गरी केही समय मात्रै फुर्सद भए पनि बत्ती काट्ने, धुप वाट्ने, अचार बनाउने, परिवारका सदस्यहरूको लुगा सिलाउने, स्वेटर बुन्ने, वस्तु हेर्ने, खेतीपातीमा संलग्न हुने आदि जस्ता काममा संलग्न भएपनि “खासै केही काम गरेको छैन” घरधन्दामात्र गर्ने हो भनेर जवाफ दिने गरेको पाइन्छ । यस्तो अवस्थामा महिलाले गर्ने कामको सही विवरण लुक्न सक्दछ । यसलाई ध्यानमा राखी महिलाले खासै केही काम नगरेको वा घरधन्धामात्र गरेको भन्ने जवाफ दिएमा घरधन्दामा के के काम गर्नुहुन्छ भनी पूरक प्रश्नहरू सोध्नुपर्दछ ।

- उदाहरणका लागि धुप/बत्ती काट्ने, मैनबत्ती उत्पादन अचार, गुन्द्रुक, सिन्की, छुर्पी आदि बनाएर बेच्ने, मन्दिर जानेहरूका लागि पूजा सामग्री तयार गरी बेच्ने, विवाहको माला/श्रृंगारका सामानहरूको उत्पादन, जडिबुटी तेलको उत्पादन आदिलाई लिन सकिन्छ । यस्ता कार्यहरूलाई आर्थिक क्रियाकलापको रूपमा उत्तरदाताले टिपाउने गरिएको पाइँदैन ।
- जंगलमा गई काफल, निगुरो, डौंठे आदि टिपेर ल्याइ बेच्ने ।
- सुँढेनी/धाईआमाको रूपमा सुत्केरीलाई तेल लगाउने व्यवसाय, “अजी” वा भाँक्रीको रूपमा शिशु वा बालबालिकाको झारफुक गर्ने आदि जस्ता सेवा व्यवसायलाई महिलाहरू स्वयंले कामको रूपमा व्यक्त गर्न नचाहेका हुनसक्छन् ।
- अरूको घरमा गई भाँडा माभ्ने, लुगा धुने, ईँटाभट्टा/खेतमा ज्यामी काम गर्ने, फलफूल/तरकारी सहरमा लगी बेच्ने आदि जस्ता काम गरी खर्च जुटाई रहेका हुन्छन् भने कतिपय अवस्थामा फुटपाथ वा घरमा नै स-साना उद्योग/व्यवसाय गरिरहेका पनि हुन्छन् । यसरी स-साना आय आर्जनका कार्यहरूमा संलग्न रहे तापनि “केही भन्ने पो हो कि ?” वा “अफिसमा गएर गर्ने काम भए पो टिपाउनु, यस्तो सानो काम पनि के भन्नु ?” भन्ने सोचका कारण खुलस्तरूपमा भन्न सक्दैनन् ।

समाजमा महिलाहरूले गर्ने यस्ता कार्यहरूलाई खासै महत्व नदिने भएको कारणले पनि आय आर्जन भइरहको भए तापनि यसलाई आर्थिक कार्यको रूपमा लिन आवश्यक सहजीकरण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

महल ३६: गत १२ महिनामा आर्थिक काम नगर्नुको मुख्य कारण के हो ? (६ महिना भन्दा कम आर्थिक काम गरेका र कुनै पनि आर्थिक काम नगरेकाको लागि)

यसबाट अक्सर आर्थिक काम नगर्ने कुन जात जातिका पुरुष तथा महिलाहरू अरू के कस्ता क्रियाकलापमा संलग्न भएका हुन्छन् अर्थात् के कारणले उनीहरूले आर्थिक काम नगरेका रहेछन् भन्ने महत्वपूर्ण तथ्याङ्क प्राप्त गर्न सकिन्छ । आर्थिक काम नगरेको भन्नाले वितेको १२ महिनामा आम्दानी हुने कुनै काम नगरेको वा आम्दानी हुने काम गरेको भएपनि ६ महिनाभन्दा कम समय काम गरेको भन्ने जनाउँछ । त्यसरी वितेको १२ महिनामा अक्सर आम्दानी हुने काम नगर्नुको मुख्य कारण के रहेछ भनेर पत्ता लगाइ वास्तविक विवरण ल्याउनु पर्छ ।

जनगणना प्रयोजनका लागि आफ्नो वा परिवारको लागि आफैले गरेका सेवाका क्रियाकलापहरूलाई आर्थिक काम मानिएको छैन । तसर्थ आफ्नै वा परिवारको लागि गरिएका भात पकाउने, भाँडा माभूने, लुगा धुने (घरधन्दा), परिवारको हेरचाह, बाल, बृद्ध तथा अशक्तको स्याहार सुसार आदि कामलाई आर्थिक काम मानिएको छैन । गर्भवती भएर वा गर्भसम्बन्धी अरू कुनै कारणले, सुत्केरी भएको वा सुत्केरी सम्बन्धी कुनै कारणले काम गर्न नसकेको हुनसक्दछ, धेरैजसो महिलाहरू यस्तै काममा संलग्न हुनुपरेकोले आर्थिक क्रियाकलापहरू गर्न पाएका हुँदैनन । गणकले यसबारे विशेष ध्यान दिनुपर्छ ।

महल ३७: गत १२ महिनामा आर्थिक काम खोज्नु भएको वा कामको लागि उपलब्ध हुनुभएको थियो ?

यसबाट व्यक्तिको बेरोजगारीको अवस्था थाहा पाउन मद्दत पुग्छ । कुन जाति, वर्ग र समुदायका महिला, पुरुष, अपाङ्गता भएका व्यक्तिले काम गर्न खोजेर पनि काम नपाएको अवस्था छ भन्ने सूचनाबाट राज्यले बेरोजगारहरूको लागि विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमहरू बनाउन सक्दछ ।

निष्कर्ष

४.१. निष्कर्ष

महिला, पुरुष, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसंख्यकहरू, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी, मुस्लिम, सीमान्तकृत समूहहरू, पिछडिएको क्षेत्रमा बसोबास गर्ने व्यक्तिहरू, धार्मिक अल्पसंख्यक तथा सामाजिक मूलप्रवाहीकरणमा नपरेका व्यक्ति र समुदाय लगायत आम नागरिकको हक हितको सम्बोधन गर्न, तीनै तहको सरकारलाई आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क आगामी जनगणना २०७८ बाट प्राप्त हुनेछ।

जनगणनालाई सहजीकरण गर्नको लागि सुपरिवेक्षक तथा गणना पुस्तिका लगायत अन्य सन्दर्भ पुस्तिकाहरू तयार गरिएको छ। तर पनि सुपरिवेक्षक तथा गणकले प्रश्न सोध्ने र उत्तरदाताले उत्तर दिने क्रममा हाम्रो परम्परागत सोच, भोगाइ, सिकाइ, मूल्य मान्यता र प्रवृत्तिले थाहै नपाई हामीलाई प्रभावित पार्न सक्दछ र कतिपय प्रश्नको वास्तविक उत्तर नआउने हुनसक्दछ। यो पुस्तिकाले लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशी दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण ठानिएका र विवरण लुक्न सक्ने प्रश्नहरूलाई विशेष सन्दर्भ तथा थप पूरक प्रश्न तथा उदाहरणहरू दिन सहजीकरण गर्ने छ। यस पुस्तिकामा सुपरिवेक्षक तथा गणकलाई तथ्याङ्कको विशेष महत्व बुझाएर तथा विगतका जनगणनाको तथ्याङ्कको अवस्थाको बारेमा जानकारी गराई विवरण लिँदा आइपर्ने चुनौतीको समाधान गर्न समेत सुझावहरू दिने प्रयास गरिएको छ। यस पुस्तिकाले संघीय देखि स्थानीय तह स्तरसम्म कानून, नीतिहरू र कार्यक्रमहरू निर्माण गर्न चाहिने आधार तथ्याङ्कमा कुन कुन प्रश्नको महत्व रहेको छ, भन्ने समेत व्याख्या र विश्लेषण गरेको छ।

अनुसूची १:

यस राष्ट्रिय जनगणना २०७८ बाट प्रत्यक्ष रूपमा प्राप्त हुन सक्ने दिगो विकास लक्ष्यका सूचक तथा उपसूचकहरू (SDG) को विवरण निम्नानुसार रहेका छन् ।

प्रश्न नं.	जनगणना २०७८ का प्रश्नहरू	SDG सूचक नम्बर	SDG सूचक तथा उपसूचकहरू
क/४	घर तथा घरपरिवार सूचीकरण/परिवारसम्बन्धी विवरण		
४.६ र ४.७	यस परिवारले यो गा.पा./न. पा. भित्र वा बाहिर आफैले चलन गरेको कृषि प्रयोजनको जग्गाको क्षेत्रफल	२.४.१.२	१. हाल कायम रहेको कृषि भूमि (हजार हेक्टरमा)
४.९	तपाईंको परिवारमा कति जनाको व्यक्तिको नाममा बैंक तथा वित्तीय संस्थामा खाता छ ?	८.३.१.२	२. वित्तीय सेवाहरूमा पहुँच
४.१०	तपाईंको परिवारमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा वा तालिम लिएका व्यक्ति कति जना छन् ?	४.४.१.१	३. प्राविधिक तथा व्यावसायिक तालिम प्राप्त युवा तथा वयस्कहरू (संख्या हजारमा, वार्षिक)
४.११	परिवारले बैंक, सहकारी संस्था वा वित्तीय संस्थाबाट ऋण सुविधा लिएको छ ?	१.४.१.२	४. औपचारिक वित्तीय सेवाहरूबाट समेटिएका परिवार (कुल परिवारको प्रतिशत)
ख/१	मुख्य प्रश्नावली/पारिवारिक विवरण		
२.४	तपाईंको परिवारले प्रयोग गरेको घरको छाना के ले बनेको छ ?	११.१.१.१	५. खर/पराल/पातले छाएको परिवार एकाइ (प्रतिशतमा)
२.६	तपाईंको परिवारको खाने पानीको मुख्य श्रोत कुन हो ?	६.१.१.१	६. सुरक्षित खानेपानी प्रयोग गर्ने जनसंख्या (प्रतिशत)
		६.१.१.२	७. पाइपबाट वितरण गरिएको पानीमा पहुँच भएको परिवार (प्रतिशत)
		६.१.१.३	८. आधारभूत खानेपानी सेवामा पहुँच (प्रतिशत)
२.७	तपाईंको परिवारमा खाना पकाउन अक्सर (मुख्य रूपमा) कुन इन्धन प्रयोग गर्नुहुन्छ ?	७.१.२.१	९. खाना पकाउनका निम्ति उर्जाको प्राथमिक स्रोतको रूपमा कोइला, दाउरा, गुईँठा लगायत ठोस इन्धन प्रयोग गर्ने परिवार (प्रतिशत)

		७.१.२.२	१०. खना पकाउन र कोठा तातो राख्नका लागि एलपी ग्याँस प्रयोग गर्ने जनसंख्या (प्रतिशत)
२.८	तपाईंको परिवारमा बत्ती बाल्न अक्सर (मुख्य रूपमा) के प्रयोग गर्नुहुन्छ ?	७.१.१	११. विद्युत्मा पहुँच भएका जनसंख्याको अनुपात
२.९	तपाईंको परिवारले प्रयोग गर्ने चर्पी कस्तो छ ?	६.२.१.१	१२. उन्नत सुधारिएका सरसफाईसम्बन्धी सुविधाहरू प्रयोग गर्ने परिवार जसले यस्ता सुविधाहरू अरूसँग साभेदारी गनुपर्दैन (प्रतिशत)
		६.२.१.२	१३. शौचालय प्रयोग गर्ने जनसंख्याको अनुपात (प्रतिशत)
		६.२.१.३	१४. सरसफाई सुविधाबाट लाभान्वित जनसंख्या (प्रतिशत)
		६.२.१.४	१५. ढल प्रणालीहरू उपयुक्त एफ.एस.एम. (Faecal Sludge Management) मा चर्पी जोडिएका सहरी क्षेत्रका परिवार (प्रतिशत)
२.१०	तपाईंको परिवारमा निम्न घरायसी सुविधाहरू के के छन् ?		
३. इन्टरनेट		४.४.१.३	१६. इन्टरनेट प्रयोगकर्ताहरू (वयस्क जनसंख्याको प्रतिशत)
		५.ख.१	१७. १५ देखि २४ वर्ष उमेर समूहका इन्टरनेट प्रयोग गर्ने महिलाको प्रतिशत
		१७.द.१.	१८. इन्टरनेट प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरूको अनुपात
४. टेलिफोन/मोबाइलफोन		९.ग.१.	१९. मोबाइल नेटवर्कद्वारा समेटिएका जनसंख्याको हिस्सा अनुपात (प्रविधिअनुसार)
२.११	तपाईंको परिवारमा महिलाका नाममा नेपालको कुनै पनि ठाउँमा घर/जग्गा छ ?	१.४.२.२	२०. महिलाहरूको नाममा रहेको सम्पत्ति ठोस देखिने धनसम्पत्ति (कुल सम्पत्तिको प्रतिशत)
		५.क.२	२१. महिलाहरूको सम्पत्तिमाथिको स्वामित्व (जमिन र घर)

२.१२	तपाईंको परिवारले कृषिबाहेक कुनै मुख्य साना व्यवसाय चलाएको छ ? (दर्ता नगरिएका र तलबी कामदार नभएका)	८.३.१	२२. लिङ्ग अनुसार गैरकृषि रोजगारीमा अनौपचारिक रोजगारीको अनुपात
२.१३	तपाईंको परिवारमा उक्त साना व्यवसाय कसले संचालन गरेको छ ?	५.क.१	२३. महिलाहरूको स्वामित्व भएका उद्यमहरूको संख्या
२.१४	गत १२ महिनामा तपाईंको परिवारमा कसैको मृत्यु भएको थियो ? मृत्यु भएका व्यक्तिको लिङ्ग, मृत्यु हुँदाको उमेर र मृत्युको कारण	३.२.१	२४. पाँच वर्षमुनिका बाल मृत्युदर
		३.४.१.अ	२५. ३० वर्ष देखि ७० वर्ष उमेरका मानिसहरूमा कार्डियाभास्कुलर रोग, वा क्यान्सर, मधुमेह स्वासप्रश्वाससम्बन्धी दीर्घकालिन रोगहरूबाट हुने मृत्यु (प्रति एक हजार जनसंख्यामा)
		३.४.२	२६. आत्महत्याबाट हुने मृत्युदर (हरेक १ लाख जनसंख्यामा)
		३.६.१	२७. सडक यातायात दुर्घटनाबाट हुने मृत्युदर
	● मृतक १५ देखि ४९ वर्षको महिला भए मृत्यु हुँदा उहाको अवस्था कस्तो थियो ?	३.१.१	२८. मातृ मृत्युदर

स/३	मुख्य प्रश्नावली/व्यक्तिगत विवरण		
३.१	परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने व्यक्तिको नाम र थर	११.३.१.२	२९. पाँचजना र सो भन्दा बढी व्यक्तिहरू बसोबास गर्ने परिवारहरू (प्रतिशतमा)
		११.क.१	३०. जनसंख्याको प्रक्षेपणहरू र स्रोत साधनहरूको आवश्यकतालाई एकीकरण गरेर सहरी र प्रादेशिक विकास योजनाहरू कार्यान्वयन गर्ने सहरहरूमा बसोबास गर्ने जनसंख्याको सहरको आकार अनुसारको अनुपात
३.५	जन्मदर्ता गर्नुभएको छ ? (५ वर्ष वा सोभन्दा कम उमेरकालाई मात्र)	१६.९.१	३१. सरकारी सार्वजनिक निकायमा जन्मदर्ता भएका ५ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूको अनुपात (उमेरअनुसार)
		१७.१९.२.२	३२. जन्मदर्ता गरिएका ५ वर्षमुनीका बालबालिकाहरूको अनुपात

३.१२	कति वर्षमा विवाह गर्नु भयो ? (विवाह भएकालाई मात्र पहिलो पटक विवाह हुँदाको उमेर सोध्ने)	५.३.१	३३. १५ वर्षको उमेरभन्दा पहिला र १८ वर्षको उमेरभन्दा पहिला विवाह भएका वा वैवाहिक मिलनमा रहेका २० देखि २४ वर्ष उमेर समूहका महिलाहरूको अनुपात
३.१४	पढ्न लेख्न जान्नु भएको छ ?	४.५.१.३	३४. साक्षरतामा आधारित लैङ्गिक समता सूचकांक (१५ वर्षमाथिका)
		४.६.१.१	३५. १५ देखि २४ वर्ष उमेर समूहको साक्षरता दर (प्रतिशत)
		४.६.१.२	३६. १५ देखि २४ वर्ष उमेर समूहको महिला साक्षरता दर (प्रतिशत)
		४.६.१.३	३७. सांख्यिक ज्ञान (संख्यामा व्यक्त गरिएका कुराहरू पढ्न र लेख्न सक्ने) भएका १५ वर्ष र सोभन्दा माथिका जनसंख्या (प्रतिशत)
४.६.१.४	३८. सांख्यिक ज्ञान भएका १५ वर्ष र सोभन्दा माथिका महिलाहरू (प्रतिशत)		
३.१५	कहिल्यै पढ्न लेख्न कुनै शैक्षिक संस्थामा जानुभयो ?	८.६.१.१	३९. शिक्षा, रोजगारी वा तालिममा संलग्न नभएका (१५-२४ वर्ष उमेर समूहका) युवाको अनुपात
३.१६	कति कक्षा उत्तिर्ण गर्नुभएको छ ?	४.१.१.२	४०. प्राथमिक तह पूरा गर्ने दर (प्रतिशत)
	हालसम्म कति जना जीवित बच्चा जन्माउनु भयो ? (१५ देखि ४९ वर्ष सम्मका विवाह गरेका महिलालाई मात्र)	३.७.१.ख.	४१. कूल प्रजनन दर (१५ देखि ४९ वर्ष उमेरका प्रति महिलाले जन्म दिएका बच्चाको औसत संख्या)
	जीवित जन्माएकाहरू मध्ये कति जनाको मृत्यु भयो ?		
३.१८	गत १२ महिनामा कति जना जीवित बच्चा जन्माउनु भयो ?	३.७.२	४२. १० देखि १४ वर्ष र १५ देखि १९ वर्ष उमेर समूहका किशोरीहरूको प्रजनन दर (उक्त उमेर समूहका हरेक १ हजार किशोरी/महिलामा)

आर्थिक क्रियाकलाप सम्बन्धी

३.३०	गत १२ महिनामा सबै किसिमको आम्दानी हुने वा नहुने आर्थिक काम जम्मा कति महिना गर्नुभयो ?	५.४.१.१	४३. श्रमशक्तिमा महिला र पुरुषको सहभागिताको अनुपात
		५.४.१.२	४४. महिलाले घरायसी काममा खर्चेको औसत समय/घण्टामा
३.३१	मुख्य के आर्थिक काम गर्नुभयो ?	५.५.१.४	४५. व्यावसायिक र प्राविधिक कामदारहरूमा महिला-पुरुषको अनुपात
३.३४	आर्थिक कामको संस्थागत क्षेत्र कुन हो ?	५.५.२.४	४६. निजी क्षेत्रको निर्णायक तहमा महिलाहरूको सहभागिता (प्रतिशत)
		५.५.२.५	४७. सार्वजनिक सेवाका नीति निर्माणका पदहरूमा रहेका महिला (कुल कर्मचारीहरूमध्ये महिलाको प्रतिशत)

सामुदायिक प्रश्नावली

१	३० मिनेटको पैदल यात्रामा बजारको केन्द्रसम्म पहुँच भएका घरपरिवार कति छन् ?	१.४.१.१	४८. मिनेटको पैदल यात्रामा बजारको केन्द्रसम्म पहुँच भएका परिवारहरू (कुल जनसंख्याको प्रतिशत)
२	विपत्का घटनाहरूबाट मृत्यु	१.५.१.१	४९. विपत्का घटनाहरूबाट मृत्यु (संख्या)
३	विद्युत सुविधा भएका विद्यालय संख्या	४.क.१	५०. विद्युतमा पहुँच भएका विद्यालयहरू (प्रतिशत)
४	इन्टरनेट पहुँच (सुविधा) भएका विद्यालयहरूको संख्या		५१. इन्टरनेट पहुँच भएका विद्यालयहरू (प्रतिशत)
५	अपाङ्गमैत्री विद्यालयहरूको संख्या		५२. अपाङ्गमैत्री विद्यालयहरू (प्रतिशत)
६	वास (WASH) सुविधा भएका आधारभूत विद्यालयहरूको संख्या		५३. वास (WASH) सुविधाहरू भएका आधारभूत विद्यालयहरू (प्रतिशत)
७	आधा घण्टाको पैदल दूरीमा बैंक तथा वित्तीय (BFI) सेवा उपलब्ध भएका घर परिवार कति छन् ?	८.३.१.१	५४. वित्तीय सेवाहरूमा पहुँच
८	सहकारीमा पहुँच (घरबाट ३० मिनेटभित्रको पैदल यात्रामा सहकारीमा पहुँच भएका घरपरिवार कति छन् ?	८.३.१.३	५५. सहकारीमा पहुँच (घरबाट ३० मिनेटभित्रको पैदल यात्रामा सहकारीमा पहुँच भएका परिवारको प्रतिशत)

९	(क) वडाभिन्न कालोपत्रे भई बाह्रै महिना चल्ल सकने सडकको लम्बाई कति छ ? (ख) वडाभिन्न ग्राभेल भई बाह्रै महिना चल्ल सकने सडकको लम्बाई कति छ ? (ग) वडाभिन्न धुले/माटे सडकको लम्बाई कति छ ?	९.१.१.१	५६. सडक घनत्व (कि.मि./वर्ग कि.मि.)
१०	वडाभिन्न कालोपत्रे भई बाह्रै महिना चल्ल सकने सडकको लम्बाई कति छ ?	९.१.२.१	५७. पक्की/कालोपत्रे सडकको घनत्व (कि.मि./वर्ग कि.मि.)
११	अव्यवस्थित बसोबास वा न्यूनस्तरीय बसोबास भएको (जस्तै : गरिब बस्ती, भुपडपट्टी, ज्यादै कमजोर घर संरचना आदि) घरपरिवार कति छन् ?	११.१.१.१	५८. गरिब बस्तीहरू भुपडी पट्टीहरू र अवैध जमिनमा बसोबास गर्ने (Squatters) जनसंख्या (हजारमा)
१२	वडामा सुरक्षित घरहरू अर्थात व्यवस्थित र योजनाबद्ध आवास क्षेत्रमा बस्ने घरपरिवार कति छन् ?	११.१.१.३	५९. सुरक्षित घरहरूमा बसोबास गर्ने परिवार (प्रतिशत)
१३	गत १ वर्ष भित्र प्राकृतिक प्रकोप वा विपद्का कारण यस वडामा कति व्यक्तिहरूको मृत्यु भएको थियो ?	११.५.१.१	६०. प्राकृतिक विपत्को कारणबाट भएका मृत्यु (संख्या)
१४	गत १ वर्षभित्र प्राकृतिक प्रकोप वा विपद्का कारण यस वडामा कति व्यक्तिहरू घाइते वा अङ्गभङ्ग भएका थिए ?	११.५.१.२	६१. विपत्का कारण चोटपटक लागेका/घाइते भएका (संख्या)
१५	ताल/सीमसार र तलाउपोखरीहरूको संरक्षण	१५.१.२.२	६२. ताल/सीमसार र तलाउ पोखरीहरू
१६	वडासम्ममा उच्चगतिको/ ब्रोडब्याण्ड इन्टरनेट सुविधा कति जनसंख्यामा पुगेको छ ?	१७.६.२.१	६३. हरेक १०० बासिन्दाहरूमा फिक्स्ड इन्टरनेट ब्रोडब्याण्ड सबस्कृप्सन (गतिको आधारमा)

यूएन वुमनको सहयोगमा निर्मित एवं प्रकाशित

प्रकाशित प्रति: ५५,०००/-